
STUDIE AV KULTURMILJÖPROGRAM I TRE EXPANSIONSKOMMUNER NÄRA STOCKHOLM MED FOKUS PÅ LANDSKAPET SOM EN HELHET

Maria Andersson

Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap

Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur

Examensarbete vid landskapsarkitektprogrammet, SLU Uppsala 2012

Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för naturresurser och lantbruksvetenskap

Institutionen för stad och land, avdelningen för landskapsarkitektur, Uppsala

Examensarbete för yrkesexamen på landskapsarkitekturprogrammet

EX0533 Självständigt arbete i landskapsarkitektur, 30 hp

Nivå: Avancerad A2E

© 2012 Maria Andersson

Titel på svenska: Studie av kulturmiljöprogram i tre expansionskommuner nära Stockholm med fokus på landskapet som en helhet

Title in English: Study of cultural environment programs in three expanding municipalities close to Stockholm with focus on the landscape as a whole

Handledare: Viveka Hoff, institutionen för stad och land

Examinator: Ann Åkerskog, institutionen för stad och land

Opponent: Nils Odén, Upplands Väsby kommun

Foto: Maria Andersson om inget annat anges, skriftligt tillstånd har erhållits för användning av kulturmiljöprogrammets bilder och kartmaterial.

Nyckelord: kulturmiljöprogram nära Stockholm, landskapet som en helhet, landskapsarkitektur, Vallentuna, Nacka, Södertälje kommuner

Online publication of this work: <http://epsilon.slu.se>

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INNEHÅLLSFÖRTECKNING	3
SAMMANFATTNING	4
ABSTRACT	5
INTRODUKTION	6
METOD OCH GENOMFÖRANDE	8
<i>Litteraturstudie</i>	8
<i>Platsbesök</i>	9
<i>Samtal</i>	10
<i>Avgränsningar</i>	10
TEORI	11
<i>Centrala begrepp</i>	11
<i>Utgångspunkter</i>	15
RESULTAT	20
<i>Den kommunala organisationen</i>	21
<i>Vallentuna kommun</i>	22
<i>Nacka kommun</i>	34
<i>Södertälje kommun</i>	42
<i>Slutsatser</i>	51
DISKUSSION	53
<i>Metod och genomförande</i>	53
<i>Teori och resultat</i>	55
KÄLLFÖRTECKNING	60

SAMMANFATTNING

Studien omfattar tre kulturmiljöprogram som tillsammans skapar en förståelse för hur kulturmiljöer beskrivs och värderas i expansionskommuner nära Stockholm. De kommuner som studeras är Vallentuna, Nacka och Södertälje. Anledningen till att de väljs ut är att de alla har nyligen utgivna kulturmiljöprogram, är belägna nära Stockholm och har en hög befolkningstillväxt.

I metoden ingår litteraturstudier, platsbesök och samtal. Den europeiska landskapskonventionen är en grundpelare för arbetet. Det utvecklas med annan litteratur som behandlar kulturmiljön och landskapet. Platsbesök utförs för att sätta litteraturen i ett sammanhang och för att få en egen förståelse för kulturmiljöerna i kommunerna. För att ta del i själva processen med framtagandet av kulturmiljöprogrammen kontaktas insatta parter i respektive kommun.

Arbetet visar att det är kommunen själva som bestämmer över mycket av innehållet i kulturmiljöprogrammen vilket bidrar till att de olika kommunernas program skiljer sig åt på många sätt, inte minst i sättet de beskriver och värderar landskapet. Skillnaden mellan programmen beror även på att kommunernas karaktär och geografiska placering i landskapet varierar. Resultatet visar även att den del av den kommunala organisationen som har valt att ta fram programmet spelar en stor roll i vilket fokus olika delar av kulturmiljön fick. En annan anledning kan vara hur landskapet betraktas. Det här arbetet definierar landskapet som en helhet där naturliga och mänskliga processer inte går att skilja ifrån varandra även om utgångspunkten är de kulturella aspekterna. Landskapet anses också ha ett egenvärde och ska inte behandlas som en kuliss för mer framträdande objekt. Arbetet visar att de tre kulturmiljöprogrammen beskriver och värderar landskapet i sin helhet i olika hög grad och på olika sätt.

Examensarbetet avslutas med ett förslag på hur ett kulturmiljöprogram med fokus på landskapet kan utformas med bakgrund från de tre kulturmiljöprogrammen. Exempelvis anses en indelning i geografiskt sammanhållna landskapsavsnitt fördelaktig av den anledningen att det motverkar uppsplittring av landskapet. Ett beskrivning- och värderingssystem som behandlar både naturliga och mänskliga processer likaså.

ABSTRACT

The study includes three cultural environment programs which all help to give an understanding to the way cultural environments are described and valued in expanding municipalities close to Stockholm. Vallentuna, Nacka and Södertälje municipalities are studied. The reason for the selection is that they all have cultural environment programs that have been produced recently, that they are situated close to Stockholm and have a high population growth.

The European landscape convention is important for this study. Literature concerning the cultural environment and the landscape as a whole is added. Visits to the area of concern are made to put the literature into context and to get an understanding of the cultural environments in each municipality. To get an insight in the process of creating a cultural environment program people from the municipalities were contacted.

The results of the study show that a lot of the content of the cultural environment programs are decided by the municipality that make them. Therefore the content differs in many ways, let alone concerning the way the landscape is described and valued. The results also show that the programs are influenced by the fact that the character of the municipalities and the geographical position in the landscape differs. The part of the municipal organization that has chosen to produce the cultural environment programs also plays a big role in choosing the areas of interest. Another reason for the differences is in what perspective the landscape is viewed. This study defines the landscape as a whole where natural and human processes can't be separated and the landscape is considered to have a value of its own and shouldn't be treated as a background for more conspicuous objects. The study shows that the three cultural environment programs treat the landscape as a whole differently.

The study is concluded by a proposal to how a cultural environment program with focus on the landscape could be composed with the facts from the three cultural environment programs taken into consideration. For example to divide the landscape into larger geographical areas is considered favorable because it helps avoiding disruption of the landscape. A system which describes and values both the natural and the human processes in the landscape is also desirable.

INTRODUKTION

Det här är ett examensarbete i landskapsarkitektur vid institutionen för stad och land på Sveriges lantbruksuniversitet i Uppsala. Det handlar om kulturmiljöprogram i tre expansionskommuner nära Stockholm. Anledningen till att jag började intressera mig för det här ämnet är att jag alltid har haft en viss fascination för det förflutna. Att studera det förgångna ger oss perspektiv på vår egen tillvaro och får oss att inse att vi inte alltid har levt som vi gör nu. Landskapets värde och betydelse för väldigt många människor kan återfinnas i dess historia (Carlie et al, 2003). Kulturhistorien ger i sin tur en ny syn på framtiden och vi inser att det enda som är säkert är att världen hela tiden förändras.

Kulturmiljön kan dels vara till en hjälp för att få perspektiv på den egna tillvaron men även för att bättre förstå hur framtiden kan bli (Geijerstam, 1998). Hur det sedan förändras är vår uppgift att tillsammans bestämma. Föränderligheten är en av landskapets viktigaste egenskaper (Tollin, 2004). Det är viktigt att inse att nya kulturmiljöer hela tiden skapas, att det inte bara är de mäktiga gravhögarna från bronsåldern som räknas. Alla miljöer som är påverkade av människan är på sätt och vis en kulturmiljö vilket bland annat framgår i Riksantikvarieämbetets definition av kulturmiljö (Riksantikvarieämbetet, 2010). Eftersom alla landskap idag är påverkade av människan (Tollin, 2004) så inser alla att vi inte kan bevara allt för framtiden för då finns det inte något utrymme för framtiden att existera. Alltså bör vi beskriva och värdera de miljöer som finns och det är här kulturmiljöprogrammen kommer in. Om det inte finns en kartläggning över vilka miljöer som är särskilt värdefulla så är det svårt att veta hur vi ska agera när vi planerar vår omvärld. I expansionskommuner sker utvecklingen i hög fart och om det inte finns dokumenterat vad som anses vara värdefullt är det lätt att det försvinner av bara farten. Då går också en viktig pusselbit i förståelsen för det förflutna, vår samtid och vår framtid förlorat. Om en kulturmiljö förändras ändras den inte bara för de människor som lever idag utan för all framtid. En historisk lämning som tas bort går aldrig att återställa till sin ursprungliga form. Därmed försvinner även kunskaper som vi inte har förmågan att upptäcka idag som kunde upptäckts i framtiden.

För att bevaka kulturmiljöernas värden i landskapet idag utformar kommuner kulturmiljöprogram. Det är särskilt relevant i expansionskommuner nära Stockholm där trycket på exploatering av mark är stort. Det som inte får glömmas bort vid hantering av kulturmiljöer är att enskilda lämningar som i sig inte är så speciella kan vara en del av ett större sammanhang, en helhet, som försvagas om enskilda lämningar tas bort eller avskiljs från dess omgivning. Helheten är det som i många fall bidrar mest till förståelsen för hur landskapet har utvecklats över tiden samt varför det ser ut som det gör idag.

Ett argument som gjorde det här ämnet ännu mer aktuellt var att Sverige den 1 maj 2011, samma år som den här studien gjordes, ratificerade den europeiska landskapskonventionen (ELC). Den innebär att medvetenheten om landskapets värde

samt hur det förändras ska öka hos såväl allmänhet som de som i sin yrkesroll behandlar landskapet. Varje land som ratificerar den ELC förbinder sig att kartlägga sina landskap samt analysera särdrag och lägga märke till förändringar. Det ska även ske en värdering av de kartlagda landskapen som tar hänsyn till de värden som berörda parter och befolkningen ser i dem (Europarådet, 2000a). I landskapskonventionen betraktas landskapet ur ett helhetsperspektiv (Europarådet, 2000b).

Syftet med examensarbetet är att studera nyligen utgivna kulturmiljöprogram för att visa hur kulturmiljöer beskrivs och värderas inom ramen för den kommunala planeringsprocessen.

Den huvudsakliga forskningsfrågan som diskuteras är hur kulturmiljöer beskrivs och värderas idag i expansionskommuner nära Stockholm med fokus på landskapet som en helhet.

Arbetets mål är att beskriva hur tre utvalda kulturmiljöprogram från expansionskommuner i Stockholms län som är utgivna från år 2010 och framåt behandlar landskapet utifrån ett helhetsperspektiv till skillnad ifrån enskilda objekt mer eller mindre avskilda ifrån varandra. Kulturmiljöer på landsbygden studeras framför allt och inte lika stor fokus läggs på stadsmiljöerna. Anledningarna till att lägga fokus vid landskapet är många. Vi förändrar landskapet alltmer storskaligt och i allt snabbare tempo inte minst på landsbygden. Risker är därför stora att känsliga miljöer som har en lång hävd försvinner till förmån för en storskalig monokultur. I kulturmiljösammanhang behandlas landskapet ofta som en obestämd kuliss för mer utmärkande objekt (Tollin, 2004). Det är dock viktigt att framhålla att landskapet har ett egenvärde.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

För att skapa en förståelse för kulturmiljöprogrammets innehåll och det landskap de behandlar innefattar studien litteratur, platsbesök och samtal. Litteraturstudien ger dels information om kulturmiljöprogrammen men även en förståelse för vilka frågor inom kulturmiljöarbetet som är aktuella samt hur de har förändrats över tiden. Det ger även insikt i landskapet både som en helhet och i kulturmiljösammanhang. Platsbesöken görs för att det då går att sätta in litteraturen i ett sammanhang och för att de skapa en egen förståelse för landskapet. Samtalen görs för att de kan ge en insikt i processen omkring kulturmiljöprogrammen.

LITTERATURSTUDIE

Litteraturstudien har sin utgångspunkt vid Vallentunas, Nackas och Södertäljes kulturmiljöprogram. Kommunerna väljs ut för att de alla har nyligen utgivna kulturmiljöprogram i expansionskommuner nära Stockholm. Två av kommunerna, Vallentuna och Södertälje kommuner, har ett flackt sprickdalslandskap och en lång tradition av brukande på landsbygden. Den tredje kommunen, Nacka kommun, har ett mer kuperat landskap och därför inte lika mycket öppen mark för jordbruk utan har länge präglats av mångsyssleri och bebyggelse. Nacka kommun fungerar därför som en kontrast till de två andra kommunerna. Främst väljs information ut som visar hur kulturmiljöprogrammen beskriver och värderar landskapet i sin helhet. Det markeras under läsningen med en överstrykningspenna. Exempel som är talande för kulturmiljöprogrammet i stort väljs också ut. Frågor som studeras speciellt är:

- Urvalsprinciper för kulturmiljöer
- Sättet att beskriva och värdera landskapet
- De lagar och förordningar som hänvisas till

Kommunernas urvalsprinciper studeras för att kunna avläsa på vilka grunder de har valt att arbeta med olika typer av kulturmiljöer. Hur programmen är uppbyggda och hur de delar in landskapet studeras för att det möjligen kan påverka hur landskapet beskrivs och värderas. Några exempel på hur programmen beskriver och värderar landskapet väljs ut som främst fokuserar på landskapet ur ett helhetsperspektiv. Slutligen granskas de lagar och förordningar som finns med i programmen för att se om de olika kulturmiljöprogrammen tar upp olika lagar och förordningar och vad det i så fall kan innebära.

För att kunna besvara mina frågor har jag också sökt kunskap om kommunernas naturliga förutsättningar och historiska utveckling för att kunna ge en beskrivning av landskapet och kulturmiljöerna som inte enbart utgår ifrån kulturmiljöprogrammen.

Jag studerar hur vi idag förhåller oss till kulturarv och kulturmiljö i Sverige samt hur begreppen definieras. För att ge perspektiv på hur dagens kulturmiljöprogram är utformade tog jag också reda på hur de första kulturmiljöprogrammen var gjorda. Under läsningens gång markeras eller nertecknas fakta och exempel som skapar en förståelse för vad som ska eller kan ingå i ett kulturmiljöprogram.

Kunskap om den europeiska landskapskonventionen söks när fokus för den här studien läggs vid landskapet som en helhet. Den europeiska landskapskonventionen är ett starkt argument för att den här studien utförs samt som en grund att utgå ifrån. Den ratificeras i Sverige samma år som studien görs och har mycket starka kopplingar till ett kulturmiljöprogram särskilt med tanke på att det finns avsnitt som handlar om kartläggning och värdering av landskap.

Information om de lagar och förordningar som har relevans för kulturmiljön och landskapet i förhållande till kulturmiljöprogrammen söks för att sätta programmets information i relation till vad som står i lagen.

PLATSBESÖK

För att få en bättre förståelse för kulturmiljöerna i programmen görs platsbesök i kommunerna. De kulturmiljöer som har ett landskapsperspektiv utanför den bebyggda miljön i kulturmiljöprogrammen besöks i första hand och där det går att avläsa de större sammanhangen i landskapet mellan olika objekt eller företeelser. I Vallentuna kommun besöks Markim, Orkesta och Vallentuna socknar. De väljs ut därför att det finns sådana miljöer där som har stor relevans ur ett landskapsperspektiv. Markim-Orkesta har för övrigt världsarvskvaliteter vilket gör det ännu mer intressant att studera (Vallentuna kommun, 2011c). I Nacka kommun besöks Källtorp och Nyckelviken då de har ett innehållsrikt landskap även utanför bebyggelsen. I Södertälje kommun besöks Mörkö samt Ytter- och Överenhörna socknar. De väljs ut för den här studien för att de visar på stora landskap såväl som mindre miljöer.

Platsbesöken görs för att de ger förstahandsinformation. Viktiga karaktärsdrag i landskapet nedtecknas och fotograferas. Det kan handla om naturliga förutsättningar som huruvida landskapet är öppet eller slutet, flackt eller kuperat, storskaligt eller småskaligt. Det kan även handla om mänskliga processer i landskapet som vilket typ av bebyggelse som präglar området eller hur marken brukas. Fotografierna används som minnesanteckningar för att komma ihåg de olika karaktärsdragen men även som underlag till arbetet för att beskriva landskapet.

SAMTAL

Representanter ifrån de tre valda kommunerna i närheten av Stockholm kontaktas och de frågor som ställs är:

- Varför blev det aktuellt med ett nytt kulturmiljöprogram?
- Vilken del av den kommunala organisationen tog fram programmet?

Frågorna ställs för att få en inblick vad som satt i gång processen med ett kulturmiljöprogram i kommunerna som oftast inte framgår i programmen men som ändå troligtvis påverkar resultatet.

AVGRÄNSNINGAR

Arbetet avgränsas till kommuner nära Stockholm med en hög befolkningstillväxt som har gett ut kulturmiljöprogram 2010 eller senare. Anledningen att välja expansionkommuner nära en storstad är att förändringstakten är ännu högre här än i andra delar av landet vilket gör ett kulturmiljöprogram mycket relevant. Mälardalen har för övrigt en lång och välbevarad historia som av många anses vara Sveriges vagga.

Antalet kulturmiljöprogram avgränsas till tre eftersom det anses som rimligt att studera tidsmässigt och för att det skapar en möjlighet att granska olika alternativ. Jag valde att lägga fokus vid landsbygden vilket beror på att det där finns kvar mer utav ett samspel mellan naturliga och mänsklig processer eftersom det inte är bebyggt i samma utsträckning som i städerna. Framför allt landskap som består av flera olika komponenter som exempelvis odlingmark, naturmark och bebyggelse studeras till skillnad ifrån enskilda objekt eller miljöer som exempelvis ett enskilt torp eller en herrgård.

TEORI

I teoriavsnittet presenteras de centrala begrepp och utgångspunkter som har betydelse för resultatet och förståelsen av examensarbetet. Senare i arbetet återkommer dessa begrepp och utgångspunkter, särskilt i slutsatserna av resultatet och i diskussionen.

CENTRALA BEGREPP

Studien tar avstamp i begreppet landskap som också finns med i både titel och den huvudsakliga frågeställningen. Landskapet tas upp i studien därför att kulturmiljön är en väsentlig del av det som bygger upp landskapet. Ett helt landskap anses idag till och med kunna vara en kulturmiljö i sin helhet. Begreppet kulturmiljö beskrivs för att förtydliga vad en kulturmiljö i ett kulturmiljöprogram kan handla om. Förutom att vara en del av landskapet är en kulturmiljö också en del av vårt kulturarv. Därför förklaras även begreppet kulturarv och vad som skiljer det ifrån kulturmiljö.

LANDSKAP

Landskapet, ett enkelt ord med stor betydelse. Det är där olika intressen ska samsas i en värld där förändringen sker i allt högre fart (Tollin, 2004). Det är där människor ska leva sina liv, skapa sig en identitet och en tillhörighet vilket beskrivs som allt viktigare i en allt mer globaliserad värld (Svenska kommunförbundet, 1999). Förändring av landskapet är inget konstigt och det har alltid ägt rum. Skillnaden idag är storskaligheten som riskerar att utplåna det kulturarv som finns i det landskap som har tagit decennier att skapa. Clas Tollin (2004) skriver om det dynamiska landskapet och om hur det alltid har förändrats av människan och naturens gång men hur förändringstakten generellt sett är betydligt högre nu i modern tid än någonsin tidigare.

Landskapet som begrepp har ingen avgränsning vad gäller skala utan det beror på sammanhang hur stort eller litet ett område ska vara för att få kallas för ett landskap. Det finns inte heller något tydlig avgränsning mellan begreppen landskap och plats utan de kan gå in i varandra (Berglund et al, 2011).

Den europeiska landskapskonventionen definierar landskap enligt följande: *”ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer”* (Europarådet, 2000a). Landskapet är alltså både något som finns rent konkret och något som är som det uppfattas av den som betraktar landskapet (Berglund et al, 2011). Det skapas av kombinationen av naturliga och mänskliga processer. Tillsammans bygger de upp ett områdes karaktär (Europarådet, 2000a). Karaktär är generella egenskaper i landskapet som i princip alla människor kan vara eniga om (Berglund et al, 2011).

I vardagliga samtal men även mer professionella sammanhang betraktas landskapet ofta som en visuell bakgrund eller scen till annat som sker (Berglund et al, 2011). Landskapet har tidigare i historien betraktats som ett sceneri eller på senare tid varit sammankopplat med natur eller miljö (Olwig, 2007 i Berglund et al, 2011). Två begrepp som ofta kommer upp när landskapet diskuteras är kulturlandskap och naturlandskap. De har ofta beskrivits som motsatspar trots att inget landskap idag är helt opåverkat av den mänskliga aktiviteten på jorden. Alla landskap inkluderar både en naturligt och mänskligt påverkad del (Tollin, 2004). Det som vi i Sverige förknippar med den mest svenska naturen är ett kulturlandskap. Naturvård handlade dock under början av 1900-talet om att skydda växt- och djurlivet från människans aktivitet. Ett exempel på det finns från Ängsö i Roslagen norr om Stockholm där den ömtåliga floran skulle skyddas från människans aktivitet genom att ängar inte skulle slå eller betas när det blev naturreservat 1909. Det här resonemanget fick dock oväntade konsekvenser då ängsmarkerna började växa igen. Till slut fick betet återupptas men det var inte förrän i slutet av trettioåret och Ängsö hade då förlorat mycket av sin skönhet. Den känsliga växtligheten hade varit beroende av öppna marker för sin överlevnad (Geijerstam, 1998).

Landskapet som en helhet betyder i sammanhanget att det inte delas in i natur- och kulturlandskap då det i modern forskning inte anses som givande. Det som däremot finns i landskapet är olika processer som kan vara mänskliga eller naturliga. Dessa går i sin tur att uppfatta och beskriva (Berglund et al, 2011).

För att uppmuntra till samarbete mellan olika intressenter som arbetar med landskaps frågor har den europeiska landskapskonventionen tagits fram. Den innefattar värden som kulturella, ekologiska, sociala, estetiska och ekonomiska. Dessa olika värden är inte alltid i samspel med varandra utan det kan lätt uppstå konflikter när olika intressen ska samsas. En helhetssyn på landskapet där olika intressenter kan samspela är en viktig del för att alla värden ska få komma till sin rätt och kunna komplettera varandra (Riksantikvarieämbetet, 2007).

Den här studien utgår ifrån ett synsätt där ett landskap är en kombination av både naturliga och mänskliga faktorer samt att det inte går att utesluta de naturliga faktorerna även om utgångspunkten är kulturmiljön. Den kanske viktigaste utgångspunkten för arbetet är dock att landskapet har ett egenvärde och det ska inte enbart betraktas som en bakgrund eller en scen.

KULTURARV

Riksantikvarieämbetet, den myndighet i Sverige som har ansvar för frågor om kulturarvet på en nationell nivå, definierar kulturarv på följande sätt:

”Kulturarvet utgörs av vad tidigare generationer har skapat och hur vi i dag uppfattar, tolkar och för det vidare [...] Kulturarv är ett vidare begrepp än kulturmiljö. Det innefattar inte bara föremål, byggnader och fornlämningar utan också berättelser,

traditioner och andra immateriella värden som vi övertar från tidigare generationer [...] Samtidigt är det viktigt att påpeka att kulturarv inte är statiskt utan något som ständigt förändras och omformuleras. Varje tid bildar sig en egen uppfattning om vad som är kulturarv och vad det betyder” (Riksantikvarieämbetet, 2010).

Ytterligare en definition av kulturarv finns i boken Sveriges kulturarv – att förvalta det förflutna enligt följande:

”Kulturarvet utgörs av vad tidigare generationer skapat. Varje tid bildar sin egen uppfattning om det kulturella arvets betydelse och om vilka delar av kulturarvet som är särskilt värdefulla. Synen på kulturarvet påverkas av sådana förhållanden som samhällsutvecklingens tempo och inriktning, idé- och samhällsdebatten och forskningens rön” (Schultz, 1998 s.76).

Kulturarvet innefattar alltså inte bara det fysiska landskapet utan även de immateriella värdena. Båda definitionerna beskriver att den tid som är aktuell påverkar hur människor ser på kulturarvet. Den här studien och kulturmiljöprogrammen har fokus vid det fysiska landskapet och dess värden vilket gör att termen kulturmiljö används istället för kulturarv.

I Söderköpings kommun finns ett exempel på när ett program har utformats utifrån ett kulturarvsperspektiv (Söderköpings kommun, 2009). Det behandlar inte bara samhällsplanering och det fysiska landskapet utan även exempelvis bibliotek och kommunarkiv samt hur det tillgängliggörs. Kulturarvsprogrammet redogör även för vilka kulturarvsaktörer som finns i Söderköpings kommun.

KULTURMILJÖ

Det här avsnittet behandlar begreppet kulturmiljö både ur ett historiskt och i ett nutidsperspektiv. Hur begreppet kommer att definieras i framtiden låter den här studien vara osagt men desto säkrare är att synen på kulturmiljö kommer att förändras precis som landskapet är i ständig förändring. Frågan om hur synen på kulturmiljö sett ut historiskt studeras för att kunna sätta dagens situation i perspektiv till det förflutna.

Kulturmiljö ur ett historiskt perspektiv

För att förtydliga begreppet kulturmiljö studerades de förändringar som har lett fram till dagens begrepp.

Den förste riksantikvarien, Johannes Bureus, började år 1599 sin resa runt i Sverige för att kartlägga fornminnen och monument av kulturhistoriskt värde (Nilsson, 2003). Det var genom det här sättet att märka ut de märkliga, unika eller enskilda objekten som kulturmiljöarbetet påbörjades. Om vi tar ett stort kliv i historien fram till början av 1900-talet var det fortfarande vanligt att de äldsta och märkligaste objekten framhölls. Perspektivet försköts stegvis under århundrandet till att inkludera samlade miljöer. Tidigare hade fokus för kulturmiljöarbetet varit att bevara och levandegöra men i slutet

av 90-talet övergick det till att bevara och bruka. Istället för att behandla kulturmiljön som ett museum blev det en naturlig del i samhällsplaneringen (Svenska kommunförbundet, 1999). Kulturmiljön skulle bidra till ett mer hållbart samhälle med stimulerande och goda livsmiljöer. På senare tid har kulturmiljön blivit allas ansvar och alla har rätt till förståelse samt delaktighet. Olika grupperas kulturarv ska respekteras och inte bara de märkliga och unika miljöerna av högre ståndskultur (Riksantikvarieämbetet, 2005).

Kulturmiljö begreppet idag

Nedan följer två definitioner av begreppet kulturmiljö. Den första är ifrån Riksantikvarieämbetets hemsida, den andra är ifrån boken Sveriges kulturarv – Att förvalta det förflutna.

”Överallt finns spåren av det förflutna. Kulturmiljön är i princip hela den miljö som har formats av oss människor genom tiderna. Det kan vara alltifrån en enskild plats eller byggnad till hela landskap” (Riksantikvarieämbetet, 2010).

”Med kulturmiljö avses kulturbetingade element och egenskaper i ett av människan påverkat och utnyttjat landskap [...] Det är helheten i miljön som karaktäriserar dess värde” (Schultz, 1998 s. 91).

Begreppen begränsas inte till att handla om enbart enskilda miljöer utan det kan även röra sig om hela landskap. Med de här definitionerna kan i princip alla landskap karaktäriseras som en kulturmiljö, inget landskap idag är helt opåverkat av människan (Tollin, 2004). I den andra definitionen ligger betoningen starkt vid att det kulturhistoriska värdet skapas av helheten i miljöerna. De enskilda delarna har alltså ett lägre värde än de större sammanhangen.

Det är dock inte tillräckligt att endast definiera begreppet utan för att verkligen förstå innebörden av kulturmiljöbegreppet behövs en förklaring till varför kulturmiljöer är viktiga. En anledning är att ett medvetande hos människan om historien kan ge perspektiv på sitt eget sammanhang, sin omvärld och dagens samhällsutveckling. Ett kulturarv som bevaras och brukas kan leda till en berikad livsmiljö för de människor som vistas i närheten som i sin tur kan leda till en ökad livskvalitet och ett mer hållbart samhälle (Riksantikvarieämbetet, 2005).

I den här studien studeras kulturmiljön inte så mycket utifrån enskilda objekt eller miljöer utan det slås fast att landskapet som en helhet är minst lika viktiga om inte ännu viktigare för förståelsen av en plats.

UTGÅNGSPUNKTER

Landskapet har ett egenvärde är en av slutsatserna när begreppet studeras. En annan slutsats är att kulturmiljön är den delen av landskapet som är påverkad av människan och att alla landskap numera är påverkade av människan. Alla landskap kan dock inte kartläggas som en kulturmiljö och därför behövs en värdering av vad som är mest värdefullt göras. I avsnittet som följer förs ett resonemang om hur landskapet har beskrivits och värderats i kulturmiljösammanhang. Avsnittet introducerar även kulturmiljöprogrammen. Det finns en rad lagar och förordningar som reglerar landskapets, kulturarvets och kulturmiljöns värden. Dessa presenteras för att få en förståelse för vad som är reglerat enligt lag och vilka lagar som de olika programmen hänvisar till.

LANDSKAPET I KULTURMILJÖSAMMANHANG

En bok, har landskapet kallats. Det är dock inte alla som kan läsa denna bok. Kanske för att den inte är skriven på ett språk som de förstår. Landskapet har alla förutsättningar att vara en källa till information om människans långa historia på jorden. Miljöer och föremål kan dock inte själva berätta och blir de tagna ur sitt sammanhang berättar de ännu mindre. Katalogiseringen och uppspaltningen av historiska minnesmärken har istället för en djupare kunskap lett fram till ett splittrat landskap. Det har lett fram till öar av sådana objekt som har ansetts som representativa och viktiga i ett annars anonymt landskap. Att berätta om helheterna är svårare än att tala om de speciella och avgränsade miljöerna. De uppenbart unika och stora verken ska fortfarande tas om hand och dess innebörd ska tolkas men det som främst dominerar landskapet är lämningar ifrån vardagen som ofta är mer alldagliga och diskreta (Geijerstam, 1998). Ett exempel på mer diskreta och alldagliga lämningar är jordbruket. Stora delar av Sverige präglades länge av jordbruk (Tollin, 2004). Mycket av de levnadsvanor, känslor och sätt att tänka som präglar dagens svenskar kommer ifrån det agrara kulturarvet då det har förts vidare ifrån generation till generation (Geijerstam, 1998).

I kulturmiljösammanhang behandlas landskapet ofta som en obestämd kuliss för punktelement som är mer iögonfallande. Byggnader, fornlämningar och linjeobjekt är exempel på punktelement och den del av landskapet som faller emellan dem lämnas ofta anonyma. Det sker även om målsättningen ifrån början är att behandla hela samlade miljöer. Det här sättet att hantera landskapet kan bero på att det inte betraktas som ett sammanhängande system. De olika punktelementen finns där av en anledning som behöver förtydligas (Tollin, 2004).

Kulturmiljöprogrammen ansågs 1998 ha lett fram till en fördjupning av kunskapen omkring det fysiska kulturarvet men att de fortfarande i första hand behandlade den bebyggda miljön. Programmen hade inte då fullt ut lyckats att sammanföra kulturlandskap, byggnader och fornlämningar (Backlund, 1998). Frågan är hur mycket

det har förändrats särskilt med tanke på landskapet. Enligt Clas Tollin (2004) behandlades landskapet fortfarande som en kuliss 2004.

KULTURMILJÖPROGRAMMEN

Förutsägbarhet är viktig vid planering. Kulturmiljöprogrammen är lokala handlingsprogram som redovisar hur kommunen kommer att agera vid hantering av kulturmiljövärdena. För att kunna göra handlingsprogram behövs det förstås kunskapsunderlag. Många underlag är idag 20-30 år gamla och mer beskrivande än värderande. För att kunna utveckla miljöerna är en värdering viktig. Den ska ge vägledning om vad som har betydelse utifrån ett lokalt, regionalt och nationellt perspektiv (Magnus Elfwendahl).

Bakgrund

De första kommunala kulturmiljöprogrammen infördes i slutet av 1970-talet. Under 1980 och -90-talen var det vanligt med beskrivningar av bebyggelsemiljöer i programmen men värdefulla kulturlandskap och fornlämningar utelämnades ofta. De miljöavgränsningar som gjordes under den här tiden för att avgränsa kulturmiljöer hade förmodligen sin utgångspunkt i bebyggelsen snarare än kulturlandskapet. Programmen innehöll sällan värderingar av vad som gjorde kulturmiljön betydelsefull (Backlund, 1998).

Riktlinjer

Kulturmiljöprogram redogör för hur kommunen kommer att agera i frågor som berör kulturmiljön. Det finns dock inga fastställda riktlinjer för utformningen av kommunala kulturmiljöprogram. Istället är det kommunen som bestämmer över innehållet. Det innebär att kommunerna själva kan rikta in innehållet lite som de själva vill beroende på de intressen som finns i den egna kommunen. Ett kulturmiljöprogram ska dock redogöra för riksintressen, byggnadsminnen och fornlämningar eftersom staten där ställer krav på kulturmiljöhänsyn i samband med planering (Magnus Elfwendahl).

Framtiden

När kulturmiljöer studeras är ofta den historiska aspekten eller möjligen nutidsaspekten det första som uppmärksammas. Det är dock väsentligt att även minnas att det finns en framtidsaspekt att hantera. Det som vi förändrar idag går aldrig att återställa till dess ursprungliga form. Kunskaper kan därmed förloras som kunde upptäckts i framtiden men som vi idag inte har kunskaper eller tekniska möjligheter att förstå idag. (Geijerstam 1998). Detta förstärks nu av den europeiska landskapskonventionen som betonar att landskapsplanering handlar om framtidsinriktade åtgärder som syftar till att göra en förbättring, att återställa eller till att skapa nya landskap (Europarådet, 2000a).

KONVENTIONER, LAGAR OCH FÖRORDNINGAR

Här tas de konventioner, lagar och förordningar upp som de utvalda kulturmiljöprogrammen hänvisar till eller som skulle kunna läggas till i framtiden. Ett exempel på en sådan konvention som ingen av kulturmiljöprogrammen har tagit upp ännu är den europeiska landskapskonventionen vilket kanske inte är så konstigt med tanke på att den ratificerades i Sverige den 1 maj 2011 (Riksantikvarieämbetet, 2011a).

Europeiska landskapskonventionen

Landskapet anses i konventionen vara en grundläggande del av det som bygger upp Europas natur- och kulturarv (Europarådet, 2000a). Den avgränsas inte till att handla om enbart de naturliga eller de mänskliga processerna utan värnar om ett helhetsperspektiv på landskapet (Europarådet, 2000b).

Konventionen syftar till att öka medvetenheten om landskapets värde och hur det förändras samt till att främja utbildning om landskapet. En kartläggning och värdering ska förbättra kunskaperna. De länder som ansluter sig ska kartlägga sina landskap samt analysera särdrag och vad som leder till att de förändras. En värdering av de kartlagda landskapen ska utföras då hänsyn tas till de värden som människor ger dem. För att öka effektiviteten ska det här arbetet i form av kartläggning och värdering vägledas genom ett samarbete mellan de länder som har anslutit sig till konventionen. Erfarenheter och metoder ska diskuteras mellan de olika länderna. Dessutom ska mål för landskapskvaliteten utformas för de kartlagda och värderade landskapen. Mål för landskapskvalitet definieras enligt följande: *”berörda myndigheters formulering för ett särskilt landskap, av allmänhetens önskemål med avseende på landskapskaraktären i deras livsmiljö”* (Europarådet, 2000a s. 3). Det ska genomföras genom att varje land utformar instrument som ska syfta till att skydda, förvalta och/eller planera landskapen (Europarådet, 2000a). Konventionen innebär att de krav som ställs angående beskrivning och bedömning av landskapet inför förändringar ökar (Berglund et al, 2011).

Riksantikvarieämbetet har gjort en utredning med anledning av införandet av den europeiska landskapskonventionen i Sverige. Där framgår det att det inte i första hand är mängden insamlade data som är utmaningen när det handlar om övervakning och uppföljning av landskapet. Det handlar istället om att det insamlade materialet inte är överblickbart och väl samordnat. Utredningen framhåller att de övervaknings- och utvärderingsprogram som finns idag och som berör landskapet oftast har utarbetats för att behandla vissa specifika ändamål eller frågeställningar vilka sällan har sin utgångspunkt ifrån landskapet som en helhet (Riksantikvarieämbetet, 2008).

De stater som undertecknat Europarådets konvention ska bland annat vara medvetna om att landskapet bidrar till att skapa lokala kulturer, ökar välbefinnandet och stärker den europeiska identiteten. De erkänner även att landskapet bidrar till människors livskvalitet oavsett om områdena är vanvårdade, vardagliga, särskilt vackra eller har många kvaliteter. Landskap omfattar både stadsområden och landsbygd. Att skydda,

förvalta och planera landskapet medför gemensamma rättigheter och skyldigheter för alla människor. De länder som ansluter sig till konventionen har i lag förbundit sig att erkänna landskapet som en grund för sin identitet samt som en viktig del i omgivningar som visar på människans mångfacetterade kultur – och naturarv (Europarådet, 2000a). Konventionen kan vara ett sätt att möta den oro som finns hos många forskare om att landskapet håller på att förlora sin identitet då förändringar idag sker snabbt och i stor skala (Berglund et al, 2011).

Kulturminneslagen – Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.

Kulturminneslagen slår fast att det är allas ansvar att vårda och skydda kulturmiljön. Alla människor ska visa hänsyn och aktsamhet vid kontakt med kulturmiljön. Skador ska undvikas och begränsas när ett arbete utförs som kan påverka kulturmiljön. Viktigt att påpeka för det här arbetet är att lagen skyddar fasta fornlämningar och byggnadsminnen. Fasta fornlämningar är lämningar ifrån forna tider som visar på hur människan tidigare har använt marken och som numera är varaktigt övergivna. Det kan även innefatta naturbildningar som kan kopplas till exempelvis historiska minnen eller sägner. För att benämnas som ett byggnadsminne ska den aktuella byggnaden eller bebyggelseområdet som byggnaden är en del av vara av ett synnerligen märkligt kulturhistorisk värde. Det kan då förklaras som ett byggnadsminne av länsstyrelsen (Rättsnätet, 1988).

Miljöbalk (1998:808)

Miljöbalken syftar till att främja en hållbar utveckling både idag och på längre sikt. Balken betonar att naturen har ett skyddsvärde och att människan har ett ansvar för att förvalta naturen väl då den förändras och brukas (Rättsnätet, 1998).

Miljöbalken styr rätten att göra ett område till ett riksintresse. Anledningen till att skapa riksintressen är att de statliga intressena ska få en möjlighet att styra över hur den fysiska planeringen sker på lokal nivå (Riksantikvarieämbetet, 1998). Mark- och vattenområde eller annan fysisk miljö kan pekas ut som ett riksintresse om de har höga kultur- eller naturvärden eller är viktiga för friluftslivet ur allmän synpunkt. Riksintressen ska skyddas mot sådant som kan skada kultur- och naturvärdena på ett påtagligt sätt (Rättsnätet, 1998).

Miljöbalken styr rätten att bilda kulturresevat som syftar till att värdefulla kulturpräglade landskap ska bevaras. Där beskrivs även rätten att bilda naturresevat för att bevara mark- eller vattenområden med hög biologisk mångfald eller för att vårda och bevara naturmiljöer som anses som värdefulla. De kan även bildas till förmån för människors friluftsliv eller för miljöer som behövs för skyddsvärda arter (Rättsnätet, 1998).

Miljöbalken inkluderar att regeringen har rätt att bilda biotopskyddsområden för små mark- eller vattenområden som är betydelsefulla för hotade djur- eller växtarter eller

som på annat sätt är särskilt skyddsvärda. Biotopskyddsområdena medför att det inte är tillåtet att skada naturmiljön eller bedriva verksamhet på området (Rättsnätet, 1998).

I miljöbalken går det även att läsa om strandskyddsområden som skyddar områden vid havet, insjöar och vattendrag. Det syftar till att bevara allemansrätten till strandområden samt bevara värdefulla livsmiljöer för djur och växter (Rättsnätet, 1998).

Skydd för landskapsbilden

Landskapsbildskydd kommer ifrån den gamla Naturvårdslagen som nu är upphävd. Ett område som hade ett skydd för landskapsbilden medförde att det krävdes tillstånd av länsstyrelsen för att utföra vissa åtgärder som påverkade landskapsbilden. Vilka åtgärder det handlade om kunde variera men det var framför allt om hur bebyggelsen fick utformas. Det fanns dessutom ofta ett beslut angående hur landskapet fick förändras i form av exempelvis schaktning, fyllning och huruvida träd fick tas bort (Länsstyrelsen Uppsala län, u.å.). Begreppet finns inte med i den nuvarande miljöbalken men beslut om områden som har fattats innan miljöbalken trädde i kraft kan fortfarande ha kvar skyddet enligt lag (1998:811) om införande av miljöbalken § 9 (Rättsnätet, 1998).

PBL – Plan - och bygglagen (SFS 2010:900)

Lagen innehåller bestämmelser om hur planläggning av mark och vatten samt byggande ska utföras. Dessa bestämmelser finns för att utvecklingen i samhället ska främja socialt jämlika och goda förhållande för människor att leva i utan bekostnad på den enskilda människans frihet. Lagen strävar efter att åstadkomma en livsmiljö som är hållbar både för dagens människor och för framtida generationer. Kommunerna ska planlägga sina marker och vatten i enlighet med plan- och bygglagen. Översiktsplaner, detaljplaner och områdesbestämmelser utformas enligt lagen (Rättsnätet, 2010).

Frågor som är särskilt intressanta ur kulturmiljösynpunkt är att enligt lagen ska bebyggelse och byggnadsverk ha en sådan utformning och placering att den tar hänsyn till bland annat stads- och landskapsbilden samt natur- och kulturvärdena på området. Dessutom ska hänsyn tas till helhetsintrycket av platsen. Ändringar eller tillägg ska ske med respekt för den befintliga karaktären i bebyggelsen som samtidigt ska tillvaratas (Rättsnätet, 2010).

En intressant paragraf ur kulturmiljösynpunkt är 8 kap. 13 § *”En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas”* (Rättsnätet, 2010). Det ska även tillämpas på vissa anläggningar och tomter samt allmänna platser och bebyggelseområden (Rättsnätet, 2010).

RESULTAT

De tre utvalda kommunerna, Vallentuna, Nacka och Södertälje, presenteras var för sig. Den kommunala organisationen i varje kommun presenteras och anledningarna till att kulturmiljöprogrammet skrevs. Det gör att det sedan går att avläsa om och i så fall hur det har påverkat de olika kulturmiljöprogrammen. Kommunerna naturgivna förutsättningar presenteras såväl som det sätt som människan har präglat landskapet. Kulturmiljöprogrammen studeras utifrån ett antal frågor som förtydligar hur de beskriver och värderar kulturmiljöerna med fokus på landskapet som en helhet. De aspekter som presenteras är:

- Urval för kulturmiljöer
- Sättet att beskriva och värdera landskapet
- De lagar och förordningar som hänvisades till

Resultatet avslutas med de slutsatser som går att dra ifrån de frågor som har studerats i de tre kulturmiljöprogrammen kombinerat med den teoridel som presenterats tidigare i arbetet.

URVAL

Alla tre kommuner är tvungna att göra ett urval av sina kulturmiljöer eftersom alla landskap kan klassificeras som en kulturmiljö då inget landskap idag är helt opåverkat av människan. Kulturmiljöprogrammets urvalsprinciper studeras för att förstå på vilka grunder de har baserat valet av kulturmiljöer i programmen.

BESKRIVNING OCH VÄRDERING

I avsnittet diskuteras kulturmiljöprogrammets struktur och hur landskapet delas in. Det följs av exempel på hur landskapet beskrivs och värderas i programmen som valts ut utifrån att de inte bara visar specifika objekt som byggnader eller fornlämningar utan även landskapet runtomkring samt kopplingarna mellan bebyggelse och landskap.

LAGAR OCH FÖRORDNINGAR

De lagar och förordningar som finns med i kulturmiljöprogrammen studeras för att de kan ge en fingervisning om vilka värden som anses som mest viktiga för kommunen att värna om.

DEN KOMMUNALA ORGANISATIONEN

Ett kulturmiljöprogram blev aktuellt i Vallentuna kommun för att det förra programmet var förlegat och att det fanns ett behov av ett nytt program i samband med den nya översiktsplanen (Eleonor Åberg). I Vallentuna kommun togs kulturmiljöprogrammet fram av kulturförvaltningen.

I Nacka kommuns kulturmiljöprogram (2010a) omnämns ett äldre program från 1987 som var det första i kommunen. Då var det få av de kulturhistoriska miljöer som var skyddade enligt lagen. Sedan dess har flera skydds- och varsamhetsbestämmelser antagits för att bevara kulturmiljöerna (Nacka kommun, 2010a). Kulturmiljöprogrammet skrevs i Nacka kommun i samband med översiktsplanen för att det förra programmet var otidsenligt vilket bland annat berodde på att beskrivningarna saknade värderingar (Johan Aspfors). Programmet togs fram av kommunens stadsbyggnadsfunktion.

Södertälje kommun har inte något tidigare politiskt förankrat program med definitioner och riktlinjer för höga kulturvärden. Det nya programmet togs fram i samband med Agenda 21 arbetet som är beslutat av riksdagen. Ett av de lokala delmålen för Södertälje kommun i samband med Agenda 21 innefattar att program och strategier ska utformas för att tillvara ta och utveckla kulturhistoriska värden i den fysiska planeringen. (Södertälje kommun, 2010). I Södertälje kommun togs kulturmiljöprogrammet fram av Kultur och fritidskontoret.

Figur 1. En del av landskapet i Orkesta Socken, Vallentuna kommun, som visar på det öppna jordbrukslandskap med rikliga inslag av runstenar som är typiskt för Vallentuna kommun. Jordbruksmarken, vägen, det lilla torpet och runstenen visar tillsammans på landskapets långa kontinuitet och dess olika lager av mänsklig aktivitet.

Figur 2. Utsikt ifrån Markim kyrka, Vallentuna kommun. Det böljande jordbrukslandskapet är typiskt för kommunen.

Intryck av Vallentuna kommun efter platsbesök var bland annat att det är ett kulturlandskap med lång hävd. I grunden består det av ett böljande sprickdalslandskap med odlingsmarker i sänkorna och bebyggelse på moränhöjderna. Vallentuna är rikt på fornlämningar.

Vid sekelskiftet 1900 var antalet invånare i Vallentuna socken endast 1 300 personer. På den tiden var Vallentuna en ren landsbygdsocken där invånarna till största del försörjde sig på jordbruket (Berg, 2005). Landskapet i kommunen är ett gammalt kulturlandskap med lång hävd. Den överordnade landskapstypen i kommunen är ett flackt sprickdalslandskap vilket har gett goda förutsättningar för jordbruk. Än idag brukas jorden aktivt på landsbygden (Vallentuna kommun, 2010a). Vid slutet av 1900-talet hade många lämnat landsbygden och flyttat in till tätorten i Vallentuna (Berg, 2005). Vallentuna var den kommun i Sverige som under 2010 hade snabbast befolkningsökning i procent. (Vallentuna kommun, 2011b). År 2010 passerade kommunen 30 000 invånare (Vallentuna kommun, 2010b).

URVAL

Vallentunas kulturmiljöprogram gör sitt urval baserat på de företeelser som kan sägas vara specifika för Vallentuna kommun. Urvalet av exempelområden tar hänsyn till riksintressen för kulturmiljö som har blivit nationellt utpekade samt regionala intressen. Hänsyn tas till områden som har landskapsbildskydd, har ett generellt biotopskydd och fornlämningar som är skyddade enligt lag (Vallentuna kommun, 2010a).

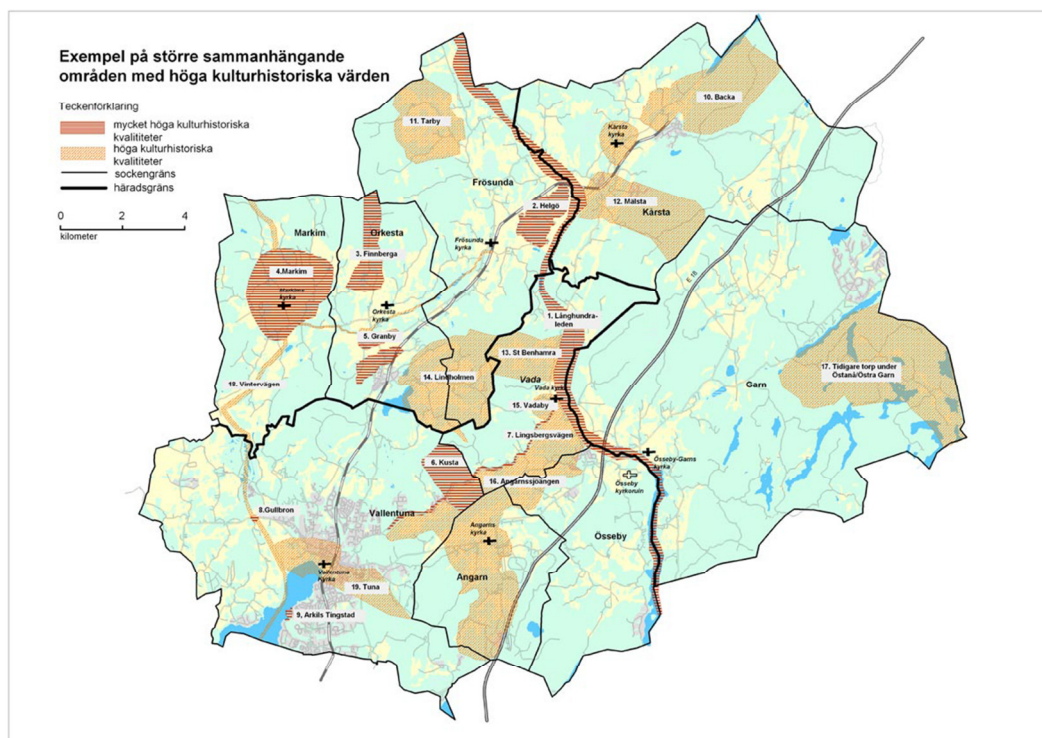
BESKRIVNING OCH VÄRDERING

Vallentuna kommuns program beskriver och värderar sina kulturmiljöer utifrån:

- Sammanfattande program och ett digitalt underlag
- Indelat i socknar med olika karaktärsdrag och exempelområden

Vallentuna kommuns kulturmiljöprogram är uppbyggt omkring två delar som är sammanlänkade till en helhet. Den första delen består av ett sammanfattande program och den andra ett geografiskt heltäckande digitalt underlag. Det sammanfattande programmet ska fungera som en introduktion och presentation till kulturmiljöunderlaget. Det digitala underlaget är sökbart på hemsidan och går att bygga på med mer information. Allt som finns i kulturmiljöprogrammet går även att läsa på hemsidan. Kulturmiljöprogrammet är ifrån 2010 och har blivit antaget av kommunfullmäktige (Vallentuna kommun, 2011a).

Exempelområden

Figur 3 (Vallentuna kommun, 2011a).

Kulturmiljöprogrammet för Vallentuna kommun har ett annat upplägg än de övriga två kommunerna. Värderingen av landskapet sker inte i de detaljerade exemplen utan kulturmiljöprogrammet visar på olika strategier för olika platser som illustreras med olika exempelområden. De områden som anses ha mycket höga kulturhistoriska kvaliteter beskrivs som mycket känsliga och sårbara samt att stor hänsyn skall tas till rådande förhållanden. Vad exempelvis hänsyn innebär definieras inte i relation till något annat. De rådande förhållandena exemplifieras med pågående markanvändning och bebyggelsemönster. De områden som har höga kulturhistoriska kvaliteter beskrivs som känsliga. De exempel på hänsyn som finns under den här rubriken fokuserar dock nästan enbart på bebyggelsen som material, utformning, konstruktion, färgsättning etc. Landskapet får under den här rubriken hålla till godo med att hänsyn ska tas till den befintliga miljön. I övrigt beskrivs det att generella rekommendationer är svåra att ge för kulturmiljöer då varje plats har sina egna karaktärsdrag som kan riskera att försvinna om alla miljöer behandlas på samma sätt. Vid ärenden som berör de här områdena ska antikvarisk expertis kontaktas (Vallentuna kommun, 2010a).

Ett exempel på ett område med höga kulturhistoriska värden är Angarnssjöängen m.m. som är en av de finaste fågellokalerna i länet. Den ger enligt beskrivningen en möjlighet att förstå landskapets utveckling under förhistorisk tid vilket förstärks ytterligare av att det en gång har varit en skyddad havsvik (Vallentuna kommun, 2010a). Dessa beskrivningar är överlag mycket kortfattade.

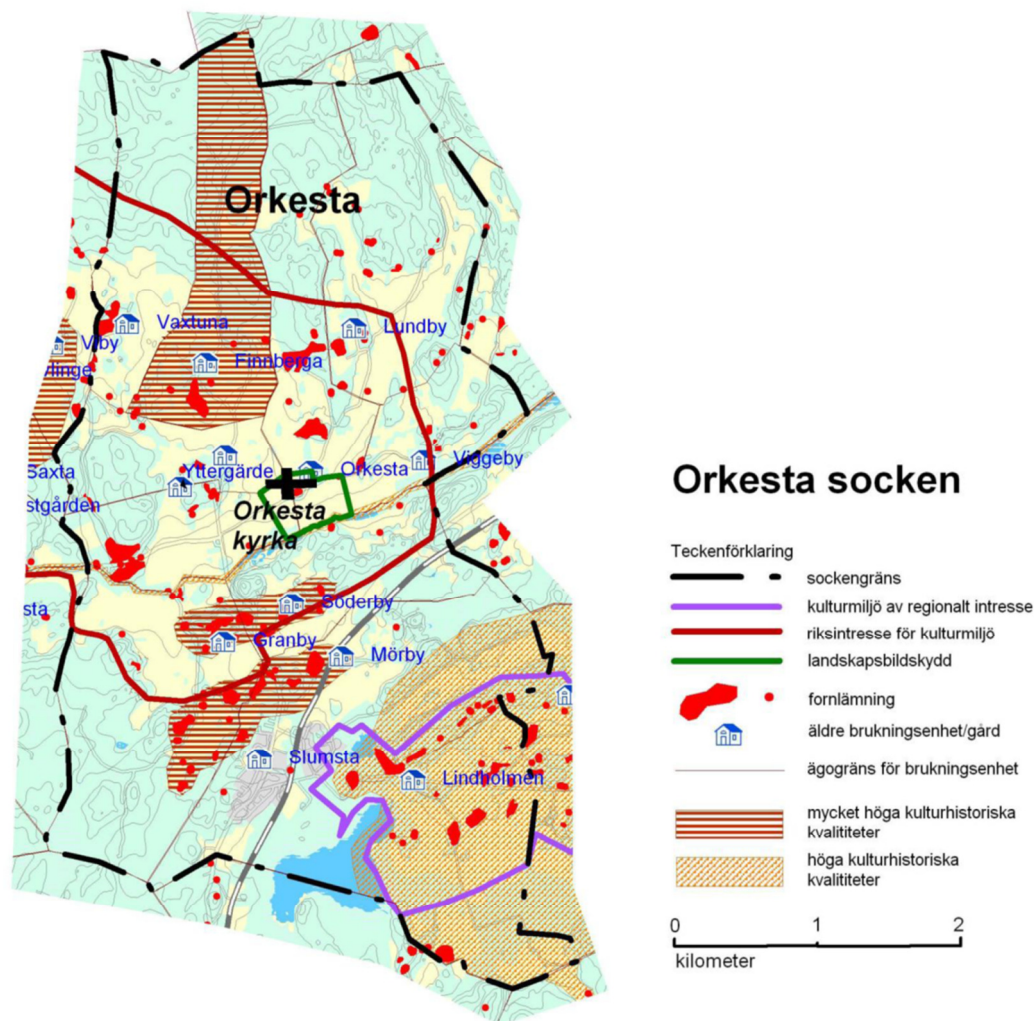
Sockenbeskrivningar

Vallentuna kommun delar in landskapet i socknar med olika karaktärsdrag. Uppdelningen i socknar har sin bakgrund i medeltiden och är administrativ. Landskapet delas in i olika typer som har vissa kvaliteter. I en slättbygd kan det handla om att helheten är överblickbar, hur särskild den agrara prägeln är och om det finns andra lämningar som kan sättas i relation till varandra. Det som anses som mest relevant i dessa bygder är att det småskaliga jordbruket med djurhållning samt odling får uppmärksamhet och gynnas. En annan landskapskaraktär är övergångszonerna mellan slätt och dalgång samt mellan dalgång och skogsbygd. Här anses det som relevant att vara noggrann vid placering av bebyggelse även om landskapet från början kan upplevas som uppsplittrat. Ytterligare en landskapskaraktär är i tätortsbygder där de olika årsringarna som visar på olika tiders planeringsideologier anses som relevant att bevara (Vallentuna kommun, 2010a).

Figur 4 (Vallentuna kommun, 2010a). Ett exempel på en flygbild ifrån Orkesta socknen, Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet. Källa: Vallentuna kommun

Sockenbeskrivningar med kulturmiljöprofiler är den mest ingående delen i kulturmiljöprogrammet. Varje sockenbeskrivning börjar med en större bild, ofta flygbild, som visar på ett större landskapsavsnitt (figur 4). Sockenbeskrivningarna börjar med att kortfattat beskriva hur landskapet ser ut i form av exempelvis slätter, höga höjder eller skog. De inkluderar sedan beskrivningar av såväl markanvändningen, landskapet och bebyggelsen både ur ett nutids- och historiskt perspektiv. Texten sammanfattas med socknarnas kulturmiljöprofiler där de mest utmärkande karaktärsdragen presenteras (Vallentuna kommun, 2010a).

Figur 5 (Vallentuna kommun, 2011a). Exempel på en karta som visar en socken.

Sockenbeskrivningarna innefattar en karta som visar mycket höga kulturhistoriska kvaliteter samt höga kulturhistoriska kvaliteter som återkopplar till de tidigare rekommendationerna och riktlinjerna som introduceras i kapitlet om exempelområdena. Kapitlet innefattar de olika socknarnas kulturmiljöprofiler som beskrivs i en övergripande skala som handlar om exempelvis kommunikationshistoria, markanvändning och fornlämningsmiljöer. I exemplet Orkesta socken framhävs fornlämningar ifrån järnåldern, nötkreatur samt viss ekologisk produktion, bebyggelse som visar på olika sociala skikt, specifika herrgårdsstrukturer och fastighetsgränser som går långt tillbaka i tiden.

På kulturmiljöwebben finns samma information om socknarna som i kulturmiljöprogrammet men det finns även ytterligare information. Den mer övergripande karaktärsbeskrivningen för varje socken följs av mer ingående avsnitt. De handlar om exempelvis topografi och naturförhållanden. Här beskrivs geologiska förhållanden som berggrund och övergripande landskapstyp. Även sockens placering i

landskapet tas upp samt exempelvis sjöar. Andra delar som beskrivs under varje socken är åker, äng samt utmark och hagar. Här berättas det om hur de har fungerat historiskt och varför de är placerade på ett visst sätt i landskapet. Det ger en övergripande bild av hur det har sett ut i socken. Det finns ett speciellt avsnitt för det gröna kulturarvet. Här inkluderas avsnitt om alléer och parker, trädgårdar, ängar och betesmarker samt lövträdsvegetation. Här omnämns de mest framträdande områdena i socken där dessa finns samt vilka inventeringar som gjorts för ängs- och betesmarker. Antalet betesdjur i de olika socknarna beskrivs i ett eget avsnitt.

Slutsats

Att dela in landskapet i socknar med kulturmiljöprofiler gör att det hålls samman geografiskt. Det är lättare att upptäcka kopplingar i landskapet mellan olika objekt när det beskrivs sammanhållet. På det sättet blir inga ytor mellan objekten utelämnade. Kulturmiljöprofilerna är intressanta därför att de sammanfattar de mest utmärkande karaktärsdragen vilket ger en bild av landskapets karaktär som en helhet.

Att värdera landskapet med hjälp av exempelområden ger ett snabbt sätt att värdera kulturmiljöerna men det finns en risk att värderingen blir alltför övergripande. Då kan detaljer som är avgörande för en viss specifik miljö riskera att glömmas bort. När värderingen är övergripande är det ännu mer viktigt hur den avgränsas. Exempelområdena värderas med en skala mellan mycket höga och höga kulturhistoriska kvaliteter. Definitionerna av dessa två värderingsprinciper är dock ojämna i förhållande till landskapet. Mycket höga kulturhistoriska kvaliteter redogörs med exempel som berör både landskapet och bebyggelsen. Höga kulturhistoriska kvaliteter berör nästan bara de bebyggda delarna.

EXEMPEL

På Vallentunas kulturmiljöwebb finns mer detaljerad information om gårdar och byar inom socken. Generellt sett innehåller beskrivningarna en hel del fakta som inte värderas på annat sätt än att den faktiskt finns med. Beskrivningarna innehåller sällan bilder eller kartor utan är främst textbaserade. Nedan följer dock ett exempel som faktiskt visar på både kartor och bilder.

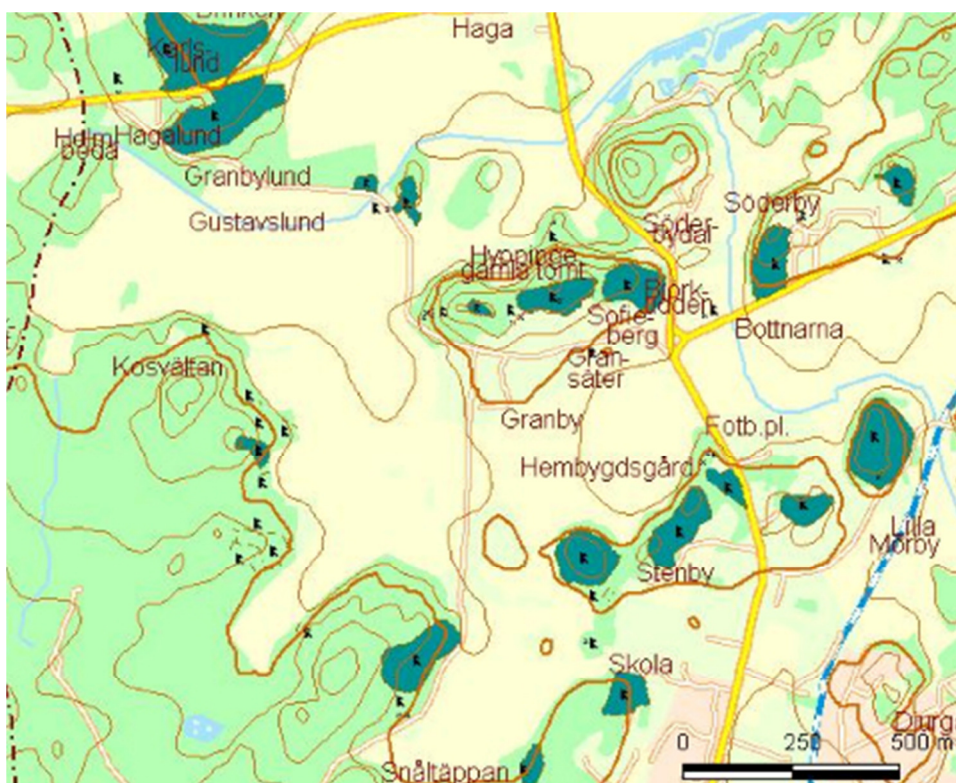
Granby

Figur 6. Granby, Orkesta socken. Nya bilder på de utvalda kulturmiljöerna är inte vanligt förekommande. Ovan är en bild ifrån platsbesöket som gjordes under arbetet Utan bilder är det svårt att få en klar bild över hur området ser ut och varför det faktiskt är viktigt att bevara.

Figur 7 (Vallentuna kommun, 2011a). Fotograf: Gun Hillbo 1999. Granby, Orkesta socken. En bild ifrån kulturmiljöwebben. Endast äldre bilder visar hur Granby ser ut, de senaste är ifrån 1999.

Figur 8 (Vallentuna kommun, 2011a). Ett exempel på en karta på kulturmiljöwebben som ibland finns med visar mer detaljerad information om gårdar och byar. Den här visar Granby, Orkesta socken. Den här saknar dock en teckenförklaring

Ett exempel är Granby i Orkesta socken. Beskrivningen här inleds med en detaljerad karta över området, se figur 8. Granbys läge i landskapet beskrivs även med ord. Områdets alla fornlämningar tas upp i texten men inga idéer om vad de kan betyda utan bara var i landskapet de ligger och vad det är för något. Texten berättar om de gårdar som har funnits på området och hur de har förändrats. De visas förutom med ord även med historiska kartor och bilder. De bilder som finns med är ifrån 1999 eller äldre. Många av de andra exemplen på gårdar och byarna som tas upp inom Orkesta socken och övriga socknar saknar helt bilder och kartor. Inga värderingar finns i de här beskrivningarna utan det är bara en berättelse om hur det är vilket i och för sig kan betraktas som en typ av värdering eftersom ett urval av vad som beskrivs har gjorts. Granby är riksintresse för kulturmiljövården.

Slutsats

Att beskriva landskapet utan bilder eller med utdaterade bilder gör det svårt för läsaren att verkligen förstå landskapet. En bild kan ofta berätta mycket mer än ord och ge en annan känsla för platsen. Kartor underlättar också i stor utsträckning för att förstå hur landskapets olika delar hänger ihop. Vallentunas kulturmiljöprogram har det mesta av sina värderingar under exempelområden som diskuteras tidigare i arbetet. Det konstateras dock att de är mycket övergripande vilket gör att det skulle vara intressant att även ha någon typ av värdering för de mer ingående beskrivningarna. En beskrivning är trots allt bara en beskrivning om den inte innehåller någon form av bedömning eller riktlinjer.

LAGAR OCH FÖRORDNINGAR

Följande lagar och förordningar omnämns under sockenbeskrivningarna i kulturmiljöprogrammet,

- Riksintresse för kulturmiljö/miljöbalken
- Skydd för landskapsbilden/gamla naturvårdslagen/miljöbalken
- Biotopskyddsförordningen/miljöbalken
- Kulturmiljö av regionalt intresse
- Naturresevat
- Plan- och bygglagen (sällan)

Under ett enskilt avsnitt för riksintressen omnämns,

- Riksintresse för kulturmiljö/miljöbalken
- Riksintresse för naturvård (översiktligt på en karta ifrån översiktsplanen)
- Riksintresse för friluftslivet (översiktligt på en karta ifrån översiktsplanen)

Under lagar och förordningar,

- Kulturminneslagen (SFS 1988:950)

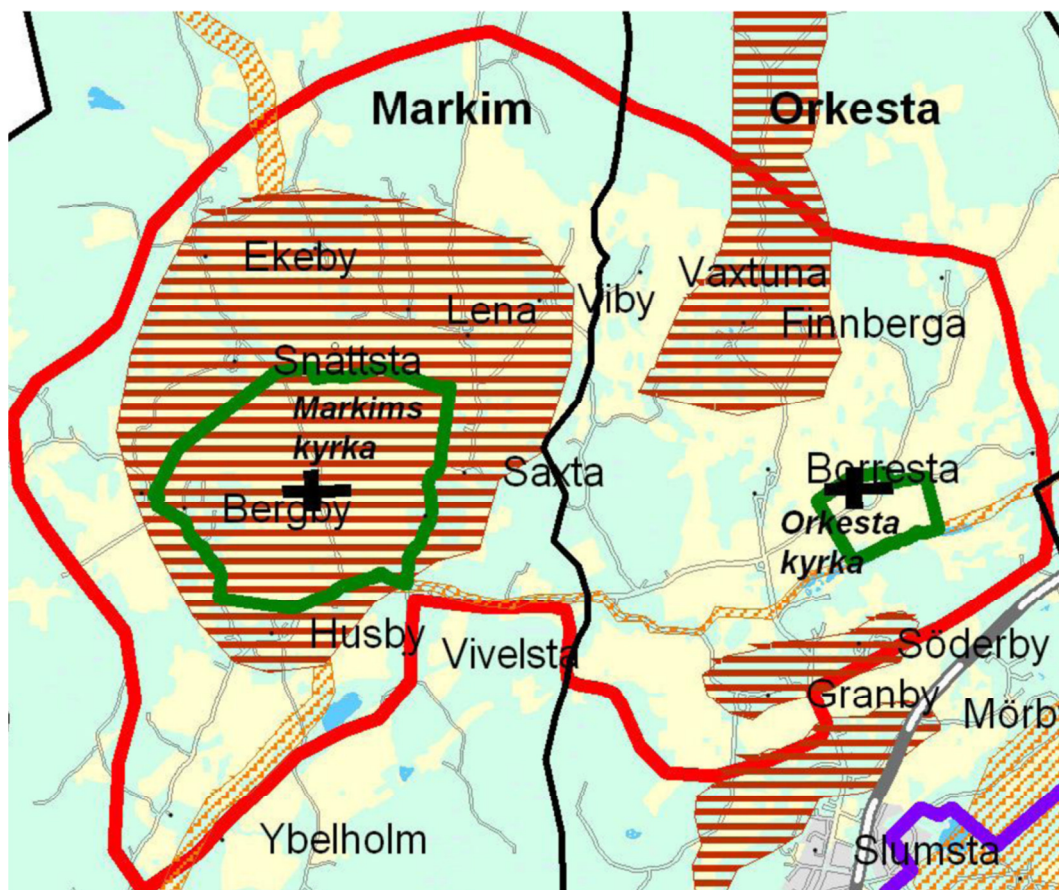
- PBL – Plan och bygglagen (SFS 1987:10)
- Miljöbalken (SFS 1998:808)
- Biotopskyddsförordningen/miljöbalken
- Kulturresevat/miljöbalken
- Anmälan för samråd/miljöbalken
- Skydd för landskapsbilden/gamla naturvårdslagen/miljöbalken
- Förordning (1993.379) om bidrag till kulturmiljövård

På kulturmiljöwebben under ”gårdar och byar”

- Riksintresse för kulturmiljövården

En stor del av Vallentunas kulturmiljöprogram utgörs av sockenbeskrivningar. Där finns ett avsnitt om vad som är särskilt viktigt att tänka på som bland annat redogör för områden som skyddas av lagar och förordningar. Framför allt berättas det om vilka områden som är riksintresse för kulturmiljövården, som har skydd för landskapsbilden eller skyddas av biotopskyddsförordningen. I övrigt anges riksintresse av regionalt intresse, naturreservat och i något enstaka fall plan- och bygglagen. Vissa skydd visas på kartorna till sockenbeskrivningarna som kulturmiljö av regionalt intresse, riksintresse samt landskapsbildskydd.

I ett enskilt avsnitt berättas det om kulturmiljövårdens riksintressen. Fokus i beskrivningar är inte så mycket vid enskilda objekt utan vid sambanden mellan olika kulturhistoriskt intressanta delar samt den övergripande förståelsen av landskapet. Ett avsnitt beskriver vad som kunde påverka och förväntas förändra riksintresset i framtiden. Det ger landskapet ytterligare en dimension och ger perspektiv på dagens situation. För att följa upp det finns ett avsnitt om vad som är särskilt viktigt att beakta ur kulturmiljösynpunkt. Området beskrivs ifrån det storskaliga till det småskaliga och tillbaka igen. Allt ifrån vikten av ett diversifierat lantbruk till stensträngar beskrivs som viktigt att beakta. Riksintressena finns markerade på en översiktskarta som underlättar lokalisering emellan dem även om den är otydlig då färgerna går in i varandra. Här finns även riksintresse för naturvård och riksintresse för friluftslivet markerade eftersom kartan är tagen ifrån kommunens översiktsplan. En förenklad karta som är mycket tydligare finns på hemsidan, se figur 9 nedan.

Teckenförklaring

- riksintresse för kulturmiljö
- kulturmiljö av regionalt intresse
- landskapsbildskydd
- mycket höga kulturhistoriska kvalititeter
- höga kulturhistoriska kvalititeter
- sockengräns
- häradsgräns

0 2
kilometer

Figur 9 (Vallentuna kommun, 2011a). Ett exempel på en karta som bara finns på kulturmiljöwebben som visar riksintresset Markim-Orkesta.

Ett avsnitt om lagar och förordningar baseras på utdrag ifrån de som berör hanteringen av kulturmiljöer och landskapet. Här ges en förklaring till vad som ingår i de lagar och förordningar som tidigare har tagits upp. De lagar som omnämns är kulturminneslagen,

plan och bygglagen samt miljöbalken. Utöver det nämndes biotopskyddsförordningen som var inkluderad i miljöbalken, möjligheten att bilda kulturreservat samt skydd för landskapsbilden. Även anmälan för samråd och en förordning om bidrag till kulturmiljövård fanns med. Naturreservat tas dock inte upp även om det finns med under sockenbeskrivningarna. Istället beskrivs kulturreservat.

Slutsats

Att som Vallentuna kommun lägga stor vikt vid riksintressena och behandla dem i ett separat avsnitt innebär att fokus hamnar vid större områden i landskapet vad gäller lagstiftningen.

Figur 10. En del av landskapet omkring Stora Nyckelviken i Nacka kommun som visar på det kuperade landskap som är typiskt för Nacka.

Figur 11. Mark omkring Stora Nyckelviken, Nacka kommun. Förutom byggnaderna har de öppna landskapsrummen ett stort värde för förståelsen och upplevelsen av platsen.

Intrycket av Nacka kommun efter platsbesöket är att den är till största delen bebyggd. Landskapet är kraftigt kuperat med få öppna ytor där jordbruk har varit möjligt. Enstaka områden utan bebyggelse finns kvar. Dessa har ofta blivit populära rekreativsmål. Eftersom de är så få är det mycket viktigt att kommunen bevarar dessa. Ett stort naturreservat finns med kraftigt kuperad mark.

År 1890 bodde omkring 2 000 personer i nuvarande Nacka. Många försörjde sig då med djurhållning och till viss del även industri även om de flesta industriarbetare bodde i Stockholm (Sillén, 1997). Fiske och mångsyssleri var av stor vikt vid den här tiden då landskapet är mycket kuperat med få flacka ytor vilket har resulterat i en liten andel jordbruk (Nacka kommun, 2010a). Närheten till vattnet har alltid haft stor betydelse för Nacka antingen som farled, försörjning eller rekreation.

Under 1900-talet ökar befolkningen kraftigt. Fler fabriker startas och djurhållningen minskar. I slutet av 1900-talet stängs dock de stora fabrikerna och ersätts av kontors eller affärsverksamhet. Många av dem som arbetade i Nacka bodde inte där utan pendlade till sitt arbete i en annan kommun (Sillén, 1997). Idag är Nacka kommun starkt exploaterad och antalet invånare är 90 000 (Nacka kommun, 2010a) vilket till stor del beror på dess närhet till Stockholm. Den är som Vallentuna en av de kommuner som expanderar mest i landet.

URVAL

Nacka kommuns baserar urvalet i sitt kulturmiljöprogram på miljöer som anses ha höga kulturhistoriska värden. Det är ingen totalinventering utan inför varje planläggning inhämtas den specifika information som behövs för förståelsen av platsen. Kulturhistoriskt intressanta miljöer som inte finns med i programmet kan ändå ha höga värden att ta hänsyn till. Främst är miljöerna utvalda ur ett lokalt perspektiv. De är enligt programmet valda ur ett helhetsperspektiv. De ska spegla kommunens historia och vara representativa eller unika. Åldern på objekten behöver inte enbart avgöra kulturmiljöns värde utan den kan även vara värdefull för att den var tidstypisk, välbevarad eller viktig för förståelsen av historien. Nacka kommun tar även hänsyn till kommunens fem riksintressen för kulturmiljövården vid urvalet till programmet. De utgår alla förutom Stockholms farled och inlopp från bebyggda miljöer som exempelvis herrgården Erstavik eller villaområdet Storängen. (Nacka kommun, 2010a).

BESKRIVNING OCH VÄRDERING

Nacka kommuns program beskriver och värderar sina kulturmiljöer utifrån:

- Ett sammanhängande häfte
- Indelat utifrån kulturmiljökaraktärer

Nacka kommuns kulturmiljöprogram består av ett sammanhängande häfte som är uppdelat i kulturmiljökaraktärer. Landskapet indelas på så viss utifrån miljöer som liknar varandra och inte efter en geografisk indelning. Det kan exempelvis vara sommarherrgården eller folkhemmet. Det går att läsa enbart de övergripande beskrivningarna av de olika kulturmiljökaraktärerna för den som söker en förståelse för kommunens kulturhistoria i sin helhet (Nacka kommun, 2010a). Programmet som granskas är ifrån 2010. Efter det har det antagits av kommunstyrelsen (Nacka kommun, 2011). När det här arbetet skrivs arbetas vissa tillägg fram till programmet som det inte finns möjlighet att granska eftersom de inte är tillgängliga ännu.

Det ges en bakgrundsbeskrivning inför varje kulturmiljökaraktär. Historien bakom kulturmiljökaraktären beskrivs liksom hur den framträder i bebyggelsen och landskapet idag. Den innehåller inga kartor över den historiska utvecklingen utan är mer som en berättelse som illustreras med bilder.

Figur 12 (Nacka kommun, remissversion 2010a). Exempel på bilder som illustrerar den historiska utvecklingen i Nacka kommun. Dessa ifrån kulturmiljökaraktären "gården, torpet och kulturlandskapet".

Ett exempel på en kulturmiljökaraktär är "gården, torpet och kulturlandskapet". En rad bilder visar exempel på hur landskapet ser ut. Ofta visas bebyggelsen men även större landskapsbilder förekommer (figur 12). De naturgivna förutsättningarna beskrivs här och dess samband till det sätt människan har levt på platsen. Det berättas om människans sätt att försörja sig samt hur det har fungerat rent praktiskt. Texten beskriver åkerbruk, boskapsskötsel, jakt, fiske och skogsbruk. Det berättas även om hur det "gröna kulturarvet" hör till Nackas äldsta skikt som kan avläsas i den fysiska miljön. Det gröna kulturarvet definieras i kulturmiljöprogrammet med "omkringliggande vegetation och

ägor” (Nacka kommun, 2010a s. 10). Det är intressant att de lägger ganska stor vikt vid det ”gröna kulturarvet” samtidigt som de inte beskriver det särskilt väl.

Slutsats

Att dela in landskapet utifrån kulturmiljökaraktärer gör att kulturmiljöerna kan vara utspridda överallt utan något geografiskt samband mellan dem samtidigt som de miljöer som påminner om varandra beskrivs tillsammans. Det ger en risk att landskapet splittras upp i mindre öar åtskilda ifrån varandra. Läsaren av programmet hoppar från objekt till objekt av betydelse utan att få någon förståelse för landskapet däremellan. Samtidigt hålls de kulturmiljöer som påminner om varandra ihop vilket underlättar berättelsen av människans aktivitet i landskapet ur ett kronologiskt tidsperspektiv.

EXEMPEL

Ett antal mer enskilda objekt är utvalda som värdefulla för kulturmiljövården. De beskrivs och får rekommendationer om hur de ska hanteras under respektive kulturmiljökaraktär. Redovisningen innefattar en kort beskrivning av den specifika miljön samt hur den som berörs av dessa frågor rekommenderas att förhålla sig till platsen. Syftet med rekommendationerna är att ge underlag för att kunna tillämpa plan- och bygglagens regler samt eventuella planbestämmelser. Under beskrivningen av varje enskild kulturmiljö finns en detaljrik karta med bland annat byggnader, fornlämningar och landskap markerade (se exempel sid 40). Avsnittet innehåller ett antal mindre bilder över det utvalda området. De visar ofta bilder på byggnader men även fornlämningar och landskap finns ibland representerade. Nedan följer några talande exempel.

Erstavik

Figur 13 (Nacka kommun, remissversion 2010). Ett exempel på en bild från Erstavik som visar landskapet i sin helhet med skogsmarker, odlingsmarker och bebyggelse.

En av kulturmiljökaraktärerna i Nacka program är "gården- torpet – kulturlandskapet". En kulturmiljö under karaktären är Erstavik där det går att läsa om kommunens största sammanhängande jordbruksområde. Texten beskriver ett kulturlandskap som har stora delar av den öppna karaktären bevarad sedan 1700-talet. Det som då var ängs-, hag- och åkermarker är numera åker. Ingen ytterligare beskrivning av dessa marker finns utan de förblir relativt anonyma. Byggnaderna beskrivs mer utförligt i form av exempelvis tidpunkt, ägare och arkitekt. Det finns dock mer övergripande bilder (se figur 13) som visar landskapet i sin helhet.

Vid Erstavik anses det finnas höga kulturhistoriska värden i den öppna marken och landskapets struktur får inte utsättas för påtaglig skada. Byggnaderna som bidrar till strukturen i landskapet får inte heller utsättas för påtaglig skada och beskrivs med utförliga rekommendationer som innefattar exempelvis material, färgsättning, tillägg, skala, placering etc. Vad den öppna marken består av framgår dock inte under rekommendationer.

Slutsats

Det kuperade landskapet i Nacka kommun har inte varit lämpat för jordbruk i någon större utsträckning. Vid Erstavik finns dock Nackas största sammanhängande jordbruksområde men landskapet beskrivs vagt i relation till bebyggelsens utförliga beskrivningar. Att inte beskriva dessa marker mer ingående gör att de värden som finns riskerar att försvinna.

Skogsö

Under exemplet Skogsö går det att läsa om hur markhävden på platsen har ägt rum i flera hundra år vilket har bidragit till landskapsrum av högt värde ur kulturmiljösynpunkt. Landskapet har blivit uppbrutet i mindre jordbruksenheter vilket speglar Nacka kommuns äldre skärgårdsjordbruk väl. Det finns dock ingen närmare beskrivning på hur dessa rum ser ut, vad som finns i dem eller vad som gör dem värda att bevara. I bakgrundsbeskrivningen till hela avsnittet "gården, torpet och kulturlandskapet" finns visserligen en beskrivning av skärgårdsböndernas jordbruk men det saknas talande bilder på landskapsrummen. Mest var det byggnader på bilderna. En bild på en hage som ramas in med ekar finns med men undertexten beskriver slaget vid Stäket snarare än landskapsrummet (se figur 14).

Figur 14 (Nacka kommun, remissversion 2010). Det enda exemplet ifrån bilderna vid Skogsö som visar på landskapsrummen med lång hävd.

Vid Skogsö anses det öppna landskapet som viktigt för helhetsintrycket vilket preciseras med skogsbryn och åkerholmar med karaktärsskapande träd. Kulturlandskapet ska fortsätta att brukas. I övrigt beskrivs byggnaderna betydligt mer utförligt i form av exempelvis tillbyggnader, proportioner, takkupor, fasadfärg, panel, utsmyckningar, fönster, knutar, entréer, terrasser osv.

Slutsats

Beskrivningen av landskapet utanför bebyggelsen är även här vag. Byggnaderna beskrivs i betydligt större utsträckning vilket gör att landskapet uppfattas lite som en bakgrund.

Stora Nyckelviken

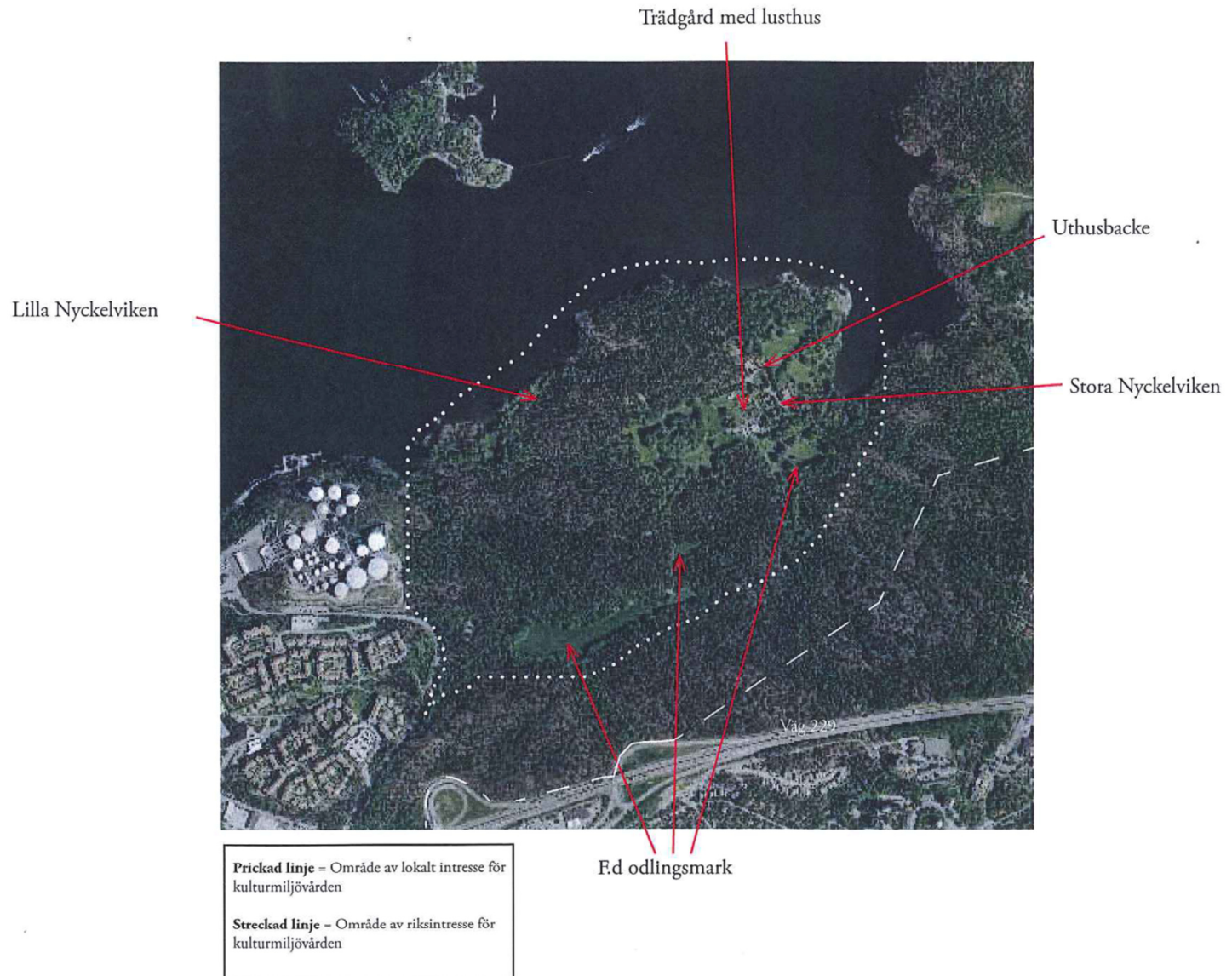

Figur 15 (Nacka kommun, remissversion 2010a). Bilden visar infartsvägen till Nyckelviken, ett värdefullt landskap ur både ett kulturell och biologiskt perspektiv men det lämnas nästan enbart över till att vara ett naturreservat. Vilken typ av markhävvd som har gett platsen dess karaktär framgår inte.

Ett exempel från kulturmiljökaraktären "Sommarherrgården" är Stora Nyckelviken som är en av de platser som besöks under arbetet. Intrycket efter platsbesöket är en stor sommarherrgård som numera är en attraktiv plats för allmänheten att besöka. Det finns mycket gamla träd, en del hamlade och en stor trädgård. Vackra utblickar finns ut över vattnet. Miljön omges av ett landskap där det finns tydliga spår efter människans långa aktivitet på platsen.

I kulturmiljöprogrammet beskrivs det hur kulturlandskapet runtomkring byggnaderna är betydligt äldre än bebyggelsen. Den långa markhävden har medfört stora ekar och skogsbryn vilket anses vara av stor betydelse för platsen. Hur området avspeglar

skärgårdsjordbrukets småskalighet omnämns. I texten framgår det inte vilken typ av jordbruk som har gett landskapet dess karaktär men på kartan nedan framgår det att det är före detta odlingsmarker. Vad som faktiskt finns på dessa före detta odlingsmarker idag i form av växtlighet framgår dock inte och inte heller vilket värde den typen av växtlighet har för platsens karaktär.

Figur 16 (Nacka kommun, remissversion 2010a). Nyckelviken, Nacka kommun. Ett exempel på en karta över de mer enskilda miljöerna. På kartan går det att avläsa att flera av de öppna markerna är för detta odlingsmarker. Pilarna är något missvisande eftersom de inte visar var markerna börjar och slutar.

Under "förhållningssätt" beskrivs landskapet som ett naturreservat samt att de öppna ytorna, skogsbrynen och stränderna har en sådana värdefull natur- och kulturmiljö att de kräver särskild hänsyn. Det finns inga särskilda skötsel föreskrifter för den kulturella delen. Kopplingen mellan natur och kultur saknas här. Under arbetet med den här studien gjordes platsbesök vid Nyckelviken. Jag upplevde ett rikt kulturlandskap som har

formats av människan över lång tid. Den långa markhävden har skapat en rik biologisk mångfald som förmodligen har bidragit till att markerna är ett naturreservat idag.

Slutsats

Programmet redogör inte för vilken typ av marker, bortsett ifrån ekar och skogsbryn, som finns på platsen idag och dess värden. Landskapet lämnas nästan helt över till att vara ett naturreservat eftersom det inte finns några särskilda föreskrifter om hur de kulturella aspekterna i landskapet ska hanteras trots att även det är en viktig del av förståelsen av landskapet som en helhet.

LAGAR OCH FÖRORDNINGAR

Följande lagar och förordningar omnämns under introduktion i kulturmiljöprogrammet,

- Riksintressen för kulturmiljövården
- Plan- och bygglagen
- Planbestämmelser

Under beskrivningar av enskilda objekt omnämns följande,

- Kulturminneslagen (byggnadsminnen och fornlämningar)
- Riksintresse för kulturmiljövården
- Naturreservat
- Strandskydd
- Detaljplan med skydds- och varsamhetsbestämmelser

I introduktionen sammanfattas kommunens riksintressen. Det berättas även att programmet är uppbyggt utifrån att de rekommendationer som ges under "förhållningssätt" vid de enskilda miljöerna ska ge underlag för att kunna tillämpa plan- och bygglagen samt eventuella planbestämmelser.

Under beskrivningar av de enskilda objekten ingår ett avsnitt om kulturmiljöhänsyn i planer och bestämmelser. Där ingår kulturminneslagen i relation till byggnadsminnen och fornlämningar. Riksintresse för kulturmiljövården tas upp samt naturreservat och strandskydd. Förutom dessa beskrivs det ofta att miljöerna har skydds- och varsamhetsbestämmelser i detaljplaner. Beskrivningarna av de fem riksintressena är inkluderade i de övriga beskrivningarna och utgår främst ifrån den bebyggda miljön.

Slutsats

Att som Nacka kommun använda plan- och bygglagen som en stor del av sin utgångspunkt för lagar och förordningarna innebär att det främst är de mänskliga värdena i form av bebyggelse och liknande som värnas. För landskapet som en helhet medför det att det kan bli en obalans i fråga om vilka kulturmiljöer eller delar av kulturmiljöer som beskrivs och värderas mest utförligt.

Figur 17. Utsikt ifrån Ytterenhörna kyrka, Ytterenhörna socken, Södertälje kommun. Ett typexempel över landskapet med kyrkan placerad på en höjd omgiven av åkermark och förkastningsbranter som kantar dalen.

Figur 18. En del av landskapet i Mörkö socken, Södertälje kommun, som visar på det flacka landskapet som är typiskt för kommunen som länge präglats av jordbruk. Bilden visar även på att människan har brukat platsen under en längre tid i form en hamlad allé samt Hörningsholms slott som dominerar landskapet på en kulle då ön i övrigt till största del är platt.

År 1860 bodde 1729 invånare i Södertälje. Det var då en hantverks- och handelsstad. Mot slutet av 1800-talet och början av 1900-talet blir det dock mer och mer en industristad och invånarantalet växte kraftigt (Lindwall, 2008). Idag har kommunen cirka 86 000 invånare (Södertälje turistbyrå, 2010). Landskapet påminner till viss del om Vallentuna kommun med det flacka sprickdalslandskapet i grunden och någorlunda nära till Stockholm men inte lika nära som Nacka kommun. Intrycket av Södertälje kommun efter platsbesöket är att stora delar består av gammal kulturmark precis som Vallentuna. Landskapet är svagt böljande med rika odlingsmarker i dalsänkorna och morän på höjderna. Traditionellt är husen placerade på höjderna. Landskapet har lång hävd och är rikt på fornlämningar. Kyrkor är placerade på höjder på den mest utmärkande platsen i landskapet.

URVAL

Urvalet av miljöer i Södertäljes kulturmiljöprogram görs utifrån om de har höga eller särskilda kulturhistoriska värden. Programmet omfattar hela kommunen. Det finns många miljöer som inte programmet tar upp men som ändå kan vara värdefulla ur ett kulturhistoriskt perspektiv. Främst är miljöerna valda ur ett lokalt perspektiv men ofta även ur ett regionalt eller nationellt perspektiv. Miljöerna studeras mest utifrån helhetsbilden och inte lika mycket utifrån de enskilda objekten. De utvalda miljöerna anses som unika eller representativa. Programmet betonar att värdet på miljön inte behöver avgöras av åldern utan kan även handla om huruvida den är välbevarad, tidstypisk, unik eller viktigt för förståelsen av den lokala historien (Södertälje kommun, 2010).

BESKRIVNING OCH VÄRDERING

Södertälje kommuns program beskriver och värderar sina kulturmiljöer utifrån:

- Olika delprogram
- Indelat utifrån socknar, stadskärna och omgivande land

Kulturmiljöprogram är uppdelat i olika delprogram som går att läsa var för sig. Det är i skrivande stund en remissversion. Enligt Södertälje kommuns hemsida (Södertälje kommun, 2010) gäller remissen om underlaget kan fungera som ett vägledande kunskapsunderlag för samhällsplaneringen. Enligt Emma Tibblin har namnet ändrats till "Inventering av kulturmiljöer i Södertälje kommun".

Kommunen delar in landskapet i landskapssocknar samt i Södertälje stadskärna och i Södertälje med omgivande land. Totalt utgörs det av 7 delar varav 5 landskapssocknar. Varje avsnitt med en ny socken är fristående på det sättet att de innehåller samma förord och inledning som den första övergripande informationen med vissa mindre modifieringar. Alla har även en egen innehållsförteckning samt källförteckning. Varje nytt kapitel av landskapssocknarna börjar med en beskrivning av topografin,

naturförhållandena och socknen idag (Södertälje kommun, 2010). Det finns ingen övergripande kartbild på vart socknarna ligger i relation till varandra.

Delrapporten Mörkö socken skiljer sig ifrån de övriga programmen eftersom hela socken anses som exceptionell. Programmet utgörs därför av representativa och unika kulturmiljöer som kan utgöra exempel för hela Mörkö. Delprogrammet ger inget heltäckande underlag för Mörkö socken utan det kan finnas miljöer som har lika höga kulturhistoriska värden men som inte är beskrivna i programmet.

Figur 19 (Södertälje kommun, 2010). En av de bilder som visar Mörkö socken. Denna visar odlingslandskapet.

Bilden (figur 19) är ett exempel på hur Mörkö socken visas med bilder. Bilderna utgörs av större landskap och vyer. Mörkö beskrivs som en ö i ett sprickdalslandskap med en särpräglad natur. Den innehåller såväl öppna slättlandskap som slutna mer kuperade skogspartier. På Mörkö finns även ett typiskt skärgårdslandskap. Det finns goda möjligheter för växligheten på öarna. Bebyggelsen beskrivs och landskapet presenteras där det bland annat finns odlingsmarker, ängsmarker och betesmarker. Programmet beskriver att det finns ett stort inslag av ädellövträd vilket tyder på att stora delar av marken tidigare har varit ängs- eller betesmarker (Södertälje kommun, 2010).

Beskrivningen av Ytterenhörna och Överenhörna socknar innehåller topografi och naturförhållanden precis som i Mörkö socken. Exempelvis beskrivs kopplingen mellan bebyggelsen som är placerad på icke odlingsbar mark och behovet av försörjning från den omgivande marken. Ytterenhörna beskrivs som en jordbrukssocken med odlingsmarker i dalgångarna. Åkrarna bildar tydliga rum då de avgränsas med hjälp av

åkerholmar och skogsbyn. Det finns öppna siktlinjer genom dalgångarna. Beskrivningen av landskapet fortsätter med skogsområden, hållmarker och stränder. Därefter beskrivs fornlämningar, kyrkor och bebyggelse. Överenhörna beskrivs på ett likartat sätt. Det är också en jordbruksbygd men mer småbrutet än Ytterhörna.

Slutsats

Att dela in landskapet i olika socknar gör det möjligt att ha beskrivningar av hela socknar. I den skalan kan de naturliga och mänskliga förutsättningarna beskrivas på ett sätt som gör att förståelsen för landskapets helhet ökar. Det går att beskriva landskapet inte bara utifrån punktelement utan även kopplingar, rumsligheter och siktlinjer kan beskrivas.

EXEMPEL

De utvalda kulturmiljöerna består av alltifrån enskilda väl avgränsade mindre miljöer till stora landskap. De beskrivs och värderas med hjälp av en miljöbeskrivning. Den inkluderar såväl natur- som kulturvärden. Därefter beskrivs miljöns historia varpå en bedömning görs och riktlinjer utformas.

Mörkö

I fördjupningen av Mörkö socken tas hela Mörkö upp som en kulturmiljö då hela ön anses vara exceptionell. Avsnittet börjar med en områdesbeskrivning av norra och södra Mörkö. Beskrivningarna fokuserar på hela landskapets karaktär och inte så mycket på enskilda objekt. I bedömningen av vad som har höga historiska värden på Mörkö ligger vikt vid kopplingarna mellan de olika kulturhistoriska delarna. Det kan exempelvis handla om en godsstruktur kopplat till odlingslandskapet, bebyggelse kopplat till närliggande fornlämningar eller placering av torp och gårdar i höjdlägen. Landskapet utanför bebyggelsen anses ha ett högt kulturhistoriskt värde i form av exempelvis hävdade ängsmarker, betesmarker och åkrar. I riktlinjerna för hantering av dessa värden saknas fornlämningarna. Ingående beskrivningar av hur den befintliga bebyggelsen såväl som ny bebyggelse finns med. Jord- och skogsbruk samt bete omnämns (Södertälje kommun, 2010).

Slutsats

Att beskriva och värdera en hel ö som en kulturmiljö underlättar möjligheten att inkludera kopplingar mellan olika objekt vilket kan bidra till ett ökat värde på de enskilda objekten.

Dalgången Lövsta-Ytterenhörna kyrka

Figur 20 (Södertälje kommun, 2010). Den bild som visar dalgången Lövsta-Ytterenhörna kyrka. Den öppna jordbruksmarken med långa siktlinjer syns tydligt och förkastningsbranterna med skog längs sidorna.

Ett exempel på en mer specifik miljö ifrån Enhörna socknar är dalgången Lövsta-Ytterenhörna kyrka. Intrycket av den här dalgången vid platsbesöket är att det är ett exempel på en kulturmiljö som beskriver ett landskap som en helhet. Landskapet är böljande med förkastningsbranter längs kanterna. Kyrkan är placerade på en höjd i landskapet med utsikt över hela bygden. Husen är placerade på höjderna längs sidorna av dalen och åkermarken i sänkorna. Det finns många öppna utblickar över dalen. Vägen som passerar genom området följer följsamt med och anpassar sig till terrängen.

Beskrivningen av dalen i kulturmiljöprogrammet skiljer sig en del ifrån resten av programmet då den handlar om en hel dalgång till skillnad från enskilda objekt som exempelvis herrgårdar, torp eller gårdar. Det här avsnittet inkluderar därför ett helhetstänk om de olika delar som tillsammans skapar landskapet. Exempelvis går det att läsa om de siktlinjer som skapas när den öppna dalgången slingrar sig fram mellan de mer höglänta områdena längs kanterna. Under "historik" finns det bland annat information om att dalgången varit vattenfylld under förhistorisk tid (Södertälje kommun, 2010). Den här typen av berättelse om landskapet i sin helhet ökar förståelsen för hur landskapet har skapats. Stycket fortsätter att berätta om den medeltida kyrkan, fornlämningarnas lägen och jordbrukets uppdelning i mindre tegar fram till 1800-talet (Södertälje kommun, 2010). Kopplingen mellan historien och idag är dock mycket vag.

I bedömningen av dalgångens kulturhistoriska värden beskrivs den som en av de mest tydliga dalgångarna i kommunen. Värden som tas upp som omistliga är de långa siktlinjerna, odlingsmarkerna, skogspartierna på den kuperade marken och bebyggelsen som är placerad längs slutningarna. I riktlinjerna för dalgången anses det blanda annat som viktigt att värna för en fortsatt agrar användning av marken för att behålla landskapet med dess långa siktlinjer öppet (Södertälje kommun, 2010).

Slutsats

Att hantera en hel dalgång som en kulturmiljö minskar risken för uppsplittring då det gör att det går att få en förståelse för hela landskapet samtidigt och inte som små utspridda pusselbitar. Det finns till exempel en möjlighet att beskriva siktlinjer genom dalgången. Det går också att kombinera de olika lagren av mänsklig aktivitet med naturens egna förutsättningar vilket ger en djupare kunskap om varför landskapet ser ut som det gör idag än om någon av de två skulle exkluderas.

Stora Björklunda

Figur 21 (Södertälje kommun, 2010). Stora Björklunda, ett exempel på bild med en mer specifik miljö. Det fanns inga bilder på omgivningarna i det här exemplet endast bebyggelsen.

Ett exempel ifrån Ytterenhörna socken är Stora Björklunda. Enligt beskrivningen är det en gårdsmiljö belägen i ett odlingslandskap och skogbeklädda kuperade marker (Södertälje kommun, 2010). I bedömningen precis som i riktlinjerna är det bebyggelsen som framhålls även om omgivningar med största sannolikhet påverkar gårdsmiljön.

Slutsats

Förutom de stora landskap som beskrivs tidigare i avsnittet som behandlar en hel ö eller dalgång är det vanligt med mindre miljöer med utgångspunkt ifrån bebyggelsen i Södertäljes kulturmiljöprogram. Det gör att landskapet som en helhet ofta hamnar i bakgrunden även om det säkert ofta har stor påverkan på resten av kulturmiljöerna.

LAGAR OCH FÖRORDNINGAR

Följande lagar och förordningar omnämns under inledningen i kulturmiljöprogrammet,

- Plan- och bygglagen

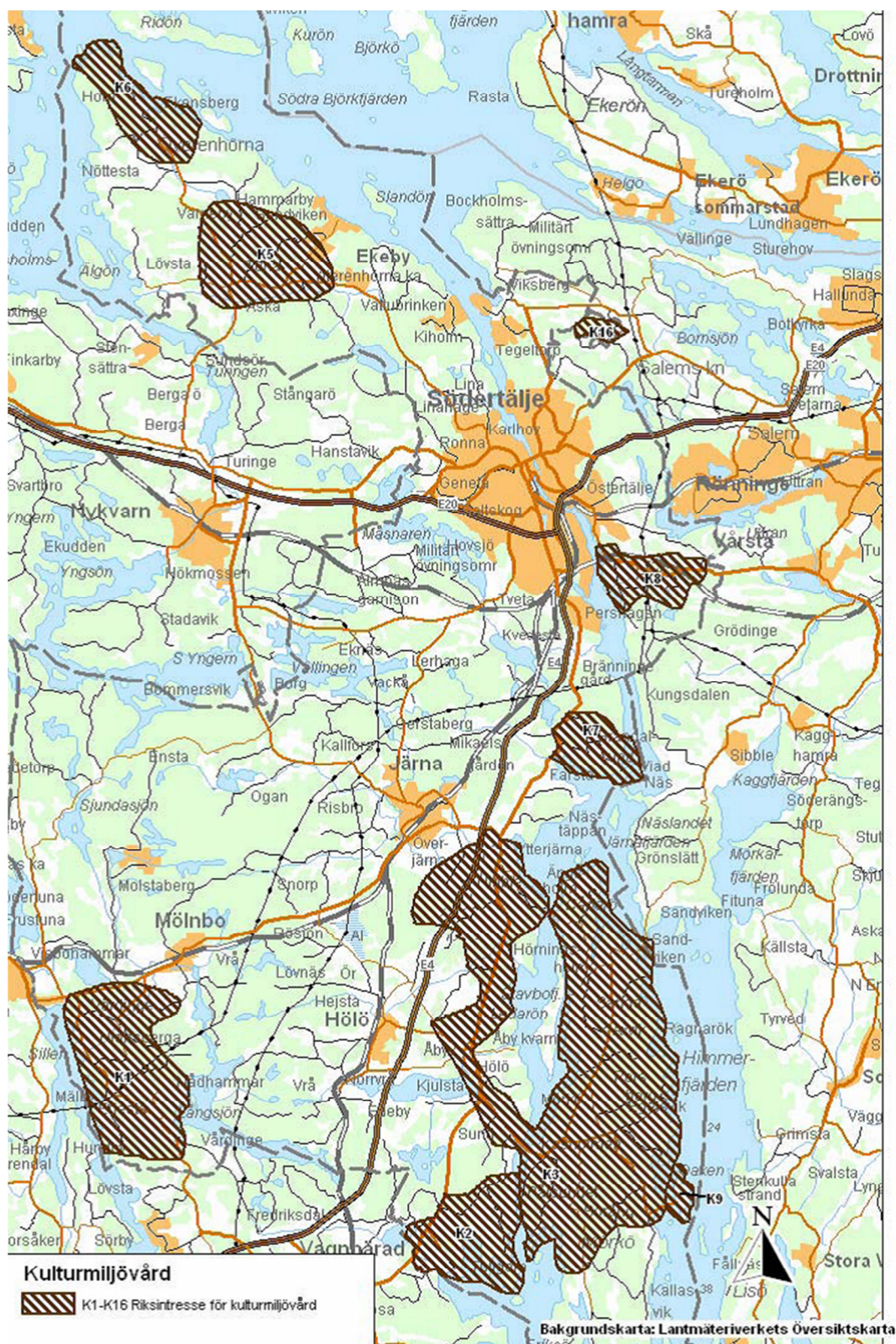
Under ett enskilt avsnitt med planer och säkerhetsställande omnämns följande,

- Plan- och bygglagen
- Kulturminneslagen (fornlämningar)
- Riksintresse för kulturmiljövården/miljöbalken
- Riksintresse för naturvård och friluftsliv/miljöbalken
- Natura 2000/miljöbalken
- Skydd för landskapsbilden/gamla naturvårdslagen/miljöbalken
- Naturreservat
- Strandskydd

Under utvalda miljöer,

- Strandskydd

I inledningen till kulturmiljöprogrammet nämns det att de byggnader som finns med i programmet omfattas av plan- och bygglagen. Under det enskilda avsnittet för planer och säkerhetsställande framgår vilka miljöer som finns med i kommunens översiktsplan. Avsnittet behandlar kulturmiljöer och naturmiljöer under separat avsnitt. Under kulturmiljöer omnämns plan och bygglagen angående varsam hantering av byggnader. Kulturminneslagen nämns och att den automatiskt skyddar fornlämningar. Sockens riksintressen tas upp samt att de regleras i miljöbalken. Uttryck för riksintressen är bland annat fornborgar, gravfält, försvarsanläggningar, herrgårdar, kyrkor, landskapspartier med mer småskaligt jordbruk och bebyggelse, äldre vägnät, byar och industrisamhällen. Naturmiljöer beskrivs som de områden som har naturskydd och även innefattar kulturhistoriska värden. Riksintressen för naturvård och friluftsliv med koppling till kulturvärdena tas upp. Vidare nämns de områden som omfattas av Natura 2000, har skydd för landskapsbilden eller är ett naturreservat. En beskrivning av strandskydd finns även med.

Figur 22 (Södertälje kommun, 2010). En övergripande karta visar riksintressen för kulturmiljövård från kommunens översiktsplan.

Slutsats

Södertälje tar förutom lagar och förordningar som berör kulturmiljön även upp sådana som berör naturmiljöer som har naturskydd och som samtidigt har höga kulturhistoriska värden. När de tar upp riksintressena tar de även upp riksintressen för naturvården och friluftslivet. Det innebär att Södertälje tar upp lagar och förordningar som handlar om både naturliga och mänskliga värden i landskapet var för sig eller tillsammans. Det ger en bredare hantering av landskapet än vad lagar för endast kulturvärdena skulle gjort.

SLUTSATSER

I teoridelen till det här arbetet beskrivs det att kulturmiljöprogrammen fram till 1998 inte hade lyckats sammanföra landskap, byggnader och fornlämningar (sid. 15) och en fråga ställs om hur det ser ut idag, särskilt med tanke på landskapet. Under bakgrunden till kulturmiljöprogrammen (sid. 16) beskrivs det även att det var ovanligt med värderingar av vad som gjorde kulturmiljön värdefull. Resultatet av studien visar att kulturmiljöprogrammen idag har både beskrivningar och värderingar av vad som anses betydelsefullt. Dessa är dock mycket varierande i fråga om både innehåll och utformning.

VALLENTUNA KOMMUN

Överlag har Vallentuna kommun sin utgångspunkt ifrån landskapet och inkluderar bebyggelsen mer eller mindre i relation till landskapet i sitt kulturmiljöprogram. Vallentuna kommun använder sig av ett sätt att beskriva och värdera landskapet mer i stora drag och har inga värderingar för de mer enskilda miljöerna bortsett från själva beskrivningen. Vallentuna använder sig av en skala mellan mycket höga och höga kulturhistoriska kvaliteter vid värderingen av exempelområdena. Definitionerna av dessa två värderingsprinciper är dock ojämna i förhållande till landskapet. Mycket höga kulturhistoriska kvaliteter redogörs med exempel som berör både landskapet och bebyggelsen. Höga kulturhistoriska kvaliteter berör nästan bara de bebyggda delarna. I kulturmiljöprogrammet finns en stor bild, ofta flygbild, som ger en positiv överblick över hur landskapet ser ut i stort samt en mindre mer specifik bild. Programmet redogör för de naturliga förutsättningarna i förhållande till den mänskliga påverkan på landskapet men deras beskrivningar är mycket övergripande. Det finns en tendens att programmet blir så övergripande att viktiga aspekter tappas bort. Här spelar skalan en betydelse då en större skala lättare gör att detaljer försvinner.

NACKA KOMMUN

Nacka kommun har överlag sin utgångspunkt ifrån de mer enskilda miljöerna och ofta ifrån den bebyggda miljön. De inkluderar landskapet mer eller mindre utförligt i relation till bebyggelsen. Rekommendationerna för byggnaderna är utförliga men för landskapet är de inte så detaljerade. Programmet innehåller ett flertal mindre bilder som tillsammans ska visa hur kulturmiljökaraktären ser ut. De visar ofta bebyggelsen men även bilder på landskapet förekommer. I Nackas beskrivningarna av de mer enskilda miljöerna ligger fokus främst vid den mänskliga påverkan på landskapet. Det finns en tendens att landskapet betraktas som en bakgrund för mer framträdande objekt. Skalan spelar en roll här då en mindre skala gör att fokus lätt hamnar vid mer specifika objekt och helhetsgreppet på landskapet kan tappas bort.

SÖDERTÄLJE KOMMUN

Södertälje kommuns kulturmiljöprogram är överlag varierande och har ofta sin utgångspunkt ifrån bebyggelsen men ibland även landskapet. Södertäljes sätt att beskriva och värdera landskapet varierar mellan både större landskap om mindre enskilda miljöer. Ibland finns det en tendens till att vissa delar av landskapet tappas bort ifrån beskrivning till värdering. Ofta handlar det då om landskapet utanför byggnaderna. Programmet innehåller relativt små bilder som visar en kombination av större vyer över landskapet och mindre mer specifika objekt. Ett sätt att inkludera de naturliga förutsättningarna med de mänskliga är att som Södertälje inkludera dem i form av topografi och naturförhållanden under sockenbeskrivningarna. Det ger en överblick över landskapet som gör det lättare att senare förstå den mänskliga påverkan på landskapet. En varierande skala vid urvalet av kulturmiljöerna mellan större landskap som exempelvis en hel ö, en hel dalgång eller en socken kombinerat med mindre enskilda objekt ger en djup beskrivning av landskapet i sin helhet. Att ta steget ifrån det lilla till det stora och tillbaka igen skapar en intressant spänning i berättelsen om landskapet.

KOMMENTAR

Den stora skillnaden i det sättet som landskapet beskrivs och värderas kan kopplas samman med att det finns få riktlinjer för kulturmiljöprogram, en skillnad i landskapets karaktär och den kommunala organisationen. Att landskapet ibland glöms bort eller att utgångspunkten är vid den bebyggda miljön kan förutom ovanstående anledningar också bero på ett tankesätt där landskapet inte anses ha ett egenvärde utan där det behandlas som en kuliss för mer iögonfallande objekt.

LAGAR OCH FÖRORDNINGAR

Studien av de tre kulturmiljöprogrammen visar att de lagar och förordningar som finns med varierar mellan de olika kommunerna. Ibland är det lagar och förordningar kopplade till större landskap som exempelvis riksintresseområden som framhålls mest. Ibland är det lagar som betonar värdet av bebyggelse och mer enskilda väl avgränsade objekt. Ibland framhålls lagar som inte bara värnar om de mänskliga värdena utan även de naturliga i form av exempelvis riksintressen för naturvården. Det här visar att kommunerna själva till stor del väljer vilka lagar som ska finnas med beroende på de intressen som finns. I ett kulturmiljöprogram är alla dess aspekter viktiga att ta med för att kunna värna inte bara om enskilda objekt eller större landskap utan för att värna om landskapet som en helhet. Programmen har inte tagit upp den europeiska landskapskonventionen vilket kan bero på att den ratificerades i Sverige efter att programmen skrevs. I framtida program kan den dock komma att bli ett viktigt inslag för att värna om landskapet som en helhet ytterligare.

DISKUSSION

Syftet med det här examensarbetet är att studera nyligen utgivna kulturmiljöprogram i utvalda kommuner i Stockholms län för att visa hur kulturmiljöer beskrivs och värderas. Den huvudsakliga forskningsfrågan som diskuteras är hur kulturmiljöer beskrivs och värderas idag i expansionskommuner nära Stockholm med fokus på landskapet som en helhet.

METOD OCH GENOMFÖRANDE

För att besvara syfte och frågeställning görs litteraturstudier, platsbesök och samtal. Här diskuteras valet av metod och sättet att genomföra det på samt dess tillförlitlighet.

LITTERATURSTUDIER

Då den här studien görs under en begränsad tid och alla tre programmen är relativt omfattande vilket medför att det inte finns någon möjlighet till en fördjupning i alla detaljer. Programmen granskas istället översiktligt och fördjupningen sker bara i vissa utvalda delar. Det betyder att den här studien inte är heltäckande men ger en övergripande bild av hur kulturmiljöprogrammen utformas med fokus på landskapet som en helhet vilket ingår i programmets syfte.

När den här studien görs är inte Nacka kommuns kulturmiljöprogram helt klart vilket gör det till en eventuell felkälla. Nacka kommuns kulturmiljöprogram utgör dock ett så pass intressant exempel då det skiljer sig mycket ifrån de övriga att det inte är något alternativ att välja bort programmet för att det inte är helt klart. Det påverkar resultatet till viss del då exempelvis kartor har förändrats men det mesta är trots allt detsamma.

Grunden till litteraturstudien kommer ifrån tillförlitliga källor, som förutom kulturmiljöprogrammen som kommunerna har tagit fram, innefattar bland annat Europarådet, Riksantikvarieämbetet och Rättsnätet. Till det tillförs några författare som är särskilt insatta i kulturmiljöfrågor vilket ökar perspektivet på hur kulturmiljöer hanteras i landskapet. Den äldsta litteraturen är ifrån slutet av 90-talet och det går förstås att diskutera hur pass aktuell den är idag över 10 år senare med tanke på att synen på kulturmiljöer ständigt förändras. En större del av den äldre litteraturen användes dock för att beskriva den historiska utvecklingen och även om synen förändras kontinuerligt så lever vissa principer kvar. Det kan exemplifieras med den beskrivning av kulturmiljö på sidan 14 i det här arbetet som redogör för att kulturmiljöns värde ligger i helheten eller beskrivningen av kulturarv på sidan 13 som talar om hur synen hela tiden förändras, båda från 1998. Av den enkla anledningen att kunna visa på att allt inte förändras eller att vissa teorier fanns där redan innan de blev allmänt accepterade kan en äldre definition vara intressant att ta med.

PLATSBESÖK

Då det här är en studie inom ramen för ett examensarbete medför det begränsade resurser i form av både tid och ekonomi. Det finns därför ingen möjlighet att åka runt till alla platser i programmen utan ett urval görs vilket baseras på studiens syfte som avser att lägga fokus på landskapet i sin helhet. De kulturmiljöer besöks där sambanden mellan olika element tydligt går att avläsa i landskapet.

SAMTAL

De personer som kontaktas för den här studien i de olika kommunerna har alla olika bakgrund och delaktighet i utformandet av kulturmiljöprogrammen vilket gör att de har olika utgångspunkter. De frågor som ställs är dock relativt allmänna.

Några riktlinjer för kulturmiljöprogrammen är svårt att hitta. Efter samtal med Magnus Elfwendahl på Uppsala kommun utgår därför arbetet ifrån att det inte finns några fastställda riktlinjer för utformningen av kommunala kulturmiljöprogram förutom där staten ställer krav på kulturmiljöhänsyn i samband med planering. Istället är det kommunen som bestämmer över stora delar av innehållet.

TEORI OCH RESULTAT

Resultatet av det här arbetet kan användas för att bättre förstå hur kulturmiljöer beskrivs och värderas inom ramen för den kommunala processen med fokus på landskapet som en helhet.

VARIERANDE BESKRIVNING OCH VÄRDERING AV LANDSKAPET

Arbetet visar att beskrivningen och värderingen av landskapet är mycket varierande. Resultatet antyder också att den stora variationen beror på att det inte finns några fastställda riktlinjer för utformningen av kulturmiljöprogram bortsett från riksintressen, byggnadsminnen och fornlämningar där staten ställer krav på kulturmiljöhänsyn i samband med planering. En annan anledning är vilken del av den kommunala organisationen som har valt att ta fram kulturmiljöprogrammet. Att olika delar av landskapet tillskrivs olika stora värden beroende på vilken avdelning inom kommunen som tar fram programmen ger dock inte nödvändigtvis en rättvis bild av kulturmiljöerna i landskapet. Riktlinjer för kulturmiljöprogrammen som syftar till att uppmärksamma landskapet som en helhet kan vara en väg att gå för att skapa en mer balanserad syn på vilka delar av kulturmiljön som är relevant. Ett annat sätt kan vara att inkludera den europeiska landskapskonventionen med dess helhetssyn på landskapet som en del i programmen. Av studien framgår det dock att kommunen själva också till största del väljer vilka konventioner, lagar och förordningar som de tar upp i programmen. Resultatet visar att valet av dem påverkar vilken del av landskapet som får mest fokus. Programmen kan dock aldrig bli identiska och det ska de heller inte varar eftersom alla kommuner ser olika ut. Exempel på det finns i den här studien där både sammanhang och landskapskaraktär skiljer kommunerna åt.

ATT PLACERA KULTURMILJÖPROGRAMMEN I SITT SAMMANHANG

En kommun är ingen isolerad ö avskild ifrån resten av Sverige utan befinner sig i ett sammanhang som är större än kommunens gränser. För att förstå betydelsen av de kulturmiljöer som finns i en kommun, inte minst de som studeras i det här arbetet, är det nödvändigt att sätta dem i relation till sin omvärld. De har olika långt avstånd ifrån Stockholm vilket påverkar exploateringen av kommunerna. Nacka kommun ligger närmast och är också mest exploaterad. Vallentuna och Södertälje kommuner ligger längre bort men har i nuläget en mycket hög befolkningstillväxt.

Landskapets karaktär skiljer sig åt mellan de studerade kommunerna i det här arbetet. Beroende på vilka typ av mänsklig aktivitet som har pågått i landskapet och inte minst beroende på landskapets naturliga förutsättningar finns det olika grundförutsättningar att ta hänsyn till. Ett landskap som har brukats på landsbygden i århundranden, som Vallentuna eller Södertälje kommuner, kan inte behandlas på samma sätt som ett starkt kuperat landskap där möjligheterna till försörjning ifrån jordbruk är liten och närheten till Stockholm har gjort att landskapet präglats starkt av bebyggelse som i Nacka

kommun. Landskapets karaktär, alltså de generella egenskaper i landskapet som i princip alla människor kan vara eniga om, är något som gärna kan framgå i början av programmet för att läsaren ska kunna förstå urval och metod.

De mindre områdena i landskapet som kanske inte är särskilt utmärkande för landskapet i stort ska dock inte heller glömmas bort. De kan vara intressanta just därför att de avviker ifrån resten av landskapet. Exempelvis så är markerna omkring Erstavik i Nacka intressanta eftersom det är kommunens största jordbruksområde i ett annars mycket kuperat landskap.

ATT BETRAKTA LANDSKAPET SOM EN HELHET

Att betrakta landskapet som en helhet innebär bland annat att avläsa både de naturliga och mänskliga processerna tillsammans. I det här arbetet när begreppet landskap studeras går det att läsa om hur landskapet ofta har kopplats samman med natur eller miljö. Inget landskap idag är dock helt opåverkat av människan. Att betrakta landskapet som ett kulturlandskap eller naturlandskap anses inte som givande i modern forskning.

I ett kulturmiljöprogram är utgångspunkten kulturmiljön, som enligt riksantikvarieämbetet anses vara hela den miljö som har påverkats av människan genom tiderna. Det avgränsas inte i skala till enskilda miljöer utan det kan lika gärna handla om hela landskap. Definitionen betonar mycket det mänskliga perspektivet samtidigt som grunden för alla landskap är en naturlig del. Resultatet visar att ett kulturmiljöprogram har mycket att vinna på att kombinera de mänskliga processerna i landskapet med de naturliga eftersom de hänger samman med varandra. Exempelvis använder Södertälje kommun en miljöbeskrivning inför varje kulturmiljö som inkluderar de naturliga förutsättningarna. Det gör det lättare att sätta de mänskliga processerna i landskapet i perspektiv till landskapet runt omkring. De naturliga och mänskliga processerna påverkar varandra i mycket hög grad och om de beskrivs tillsammans ökar förståelsen för landskapet som en helhet betydligt.

Lagar och förordningar behövs i ett kulturmiljöprogram för att visa på vad som är reglerat enligt lag. Det är dock väsentligt att fundera över vilka som ska tas med eftersom det avspeglar vilka värden som anses som betydelsefulla. Resultatet av det här arbetet visar att det finns skillnader mellan de studerade kulturmiljöprogrammen. För att bejaka landskapet som en helhet bör ett kulturmiljöprogram innehålla både sådana lagar som behandlar kulturmiljöer och naturmiljöer. Det gäller åtminstone där det finns naturmiljöer som innehåller kulturhistoriska värden. En intressant uppföljning till nya kulturmiljöprogram kan vara att ta upp den europeiska landskapskonventionen som ingen av de studerade programmen i den här studien tar upp.

Landskapet har ett egenvärde

Nu när den europeiska landskapskonventionen har ratificerats i Sverige ökar anledningarna till att sluta att behandla landskapet som en kuliss, scen eller bakgrund. Den typ av miljöer som väljs ut och hur de avgränsas gör skillnad för hur landskapet beskrivs och värderas. Om bara enskilda miljöer väljs ut blir berättelsen om landskapet mycket begränsad och risken är stor att det finns aspekter i landskapet som har relevans för kulturmiljön som faller mellan objekten och förblir anonyma. Ibland kan det dock finnas anledningar att beskriva mycket specifika miljöer men om det då är möjligt att placera dem i ett större landskapsperspektiv ökar troligtvis värdet på kulturmiljön. Om utgångspunkten i frågan början istället innefattar hela landskapet med alla dess komponenter med alltifrån naturgivna förutsättningar till historia och mänsklig aktivitet blir berättelsen om landskapet mer komplett och levande. Ett exempel när landskapet beskrivs på detta sätt är dalgången Lövsta-Ytterenhörna kyrka i Södertälje kommuns kulturmiljöprogram. Den här typen av berättelse målar upp landskapet så att det går att förstå i dess helhet (sid. 46-47).

ATT BESKRIVA OCH VÄRDERA LANDSKAPET – ETT FÖRSLAG

Arbetet diskuterar här några konkreta förslag till hur landskapet kan beskrivas och värderas så att fokus hamnar vid landskapet som en helhet utifrån litteraturstudien.

Större landskapsavsnitt motverkar uppsplittring av landskapet

Resultatet antyder att om kulturmiljöerna delas in i större landskapsavsnitt underlättas beskrivningen av landskapet som en helhet. Att använda sig av större sammanhängande landskapsavsnitt gör att landskapet hålls ihop som en enhet och motverkar att landskapet blir uppsplittrat i öar av sådant som anses som representativt och viktigt. Sockenbeskrivningar ger ett helhetsperspektiv på landskapet och en djupare förståelse än beskrivningar av enskilda objekt var för sig. De bidrar till att det senare är lättare att förstå varför vissa enskilda objekt är värdefulla som en del av en större helhet. En indelning utifrån kulturmiljökaraktärer där de miljöer som påminner om varandra hanteras tillsammans ger en större risk att landskapet splittras upp rent geografiskt men de delar av landskapet som har samma karaktär hålls trots allt ihop. En bakgrundsbeskrivning i början av varje avsnitt håller ihop de olika delarna som tillsammans skapar en kulturmiljökaraktär och kan skapa en levande berättelse ut ett tidsperspektiv.

En övergripande bild över landskapsavsnittens karaktär

För att förstå landskapet är det inte tillräckligt enbart med ord utan tydliga bilder har en viktig funktion. Ett sätt att gå till väga är att använda en större övergripande bild över landskapet som tydligt visar dess karaktär. Ett annat sätt är att använda sig av en rad mindre bilder som visar karaktärsdrag som är utmärkande för landskapet. Om endast

mindre bilder används kan det dock ge ett uppsplittrat intryck och det kan vara svårt att se helheten i landskapet.

Beskrivning och värderingssystem

Ett tydligt upplägg vid beskrivning och värdering av utvalda miljöer är relevant för förståelsen av landskapet. Exempelvis går det att utgå ifrån en miljöbeskrivning som berättar om de naturliga förutsättningarna i relation till den mänskliga aktiviteten och därefter beskriva den historiska utvecklingen på platsen eller området. Därmed finns en möjlighet att sätta de mänskliga processerna i landskapet i relation till de naturliga. Därefter görs en bedömning av vad som är av störst värde ur kulturmiljösynpunkt och riktlinjer utformas för varje kulturmiljö. Det kan också vara lämpligt med mer generella riktlinjer för kulturmiljön, vilket kan ge en snabb överblick för den som är intresserad över hur kommunen ser på kulturmiljön i stort. Att utläsa det ifrån flera olika kulturmiljöers bedömningar kan var svårt samtidigt som det är intressant att läsa för den som är intresserad av en specifik miljö. En kombination av de båda kan därför vara det mest givande.

KULTURARVSPROGRAM

Ett nästa steg kan vara att utforma kulturarvsprogram som enligt resultatet av den här studien kan visa på en bredare syn som förutom det fysiska landskapet även kan innehålla de immateriella värdena. Ett exempel på detta finns i Söderköpings kommun för 2009-2011. En risk med det här upplägget kan dock vara att fokus förs bort ifrån själva landskapet när intresset riktas emot exempelvis bibliotek och museer. Å andra sidan är traditioner och berättelser om landskapet en naturlig del av det som har skapat kulturmiljöerna till vad de är idag. Genom att inte ta med dem i samband med beskrivningen av en kulturmiljö förloras en bit av förståelsen av de människor som har levt på platsen och som har präglat landskapet i sin helhet.

LANDSKAPSARKITEKTEN

Eftersom den här studien görs inom ämnet landskapsarkitektur förs ett resonemang utifrån resultatet om vad en landskapsarkitekt kan tillföra i sin yrkesroll. Landskapsarkitekten har en bred syn på landskapet och en förståelse för att det är en rad samband som tillsammans skapar det landskap som vi upplever. Fokus ligger inte vid de enskilda delarna utan vid helheten. Det kopplas väl ihop med den nya synen på kulturmiljö som inte bara inkluderar enskilda objekt utan hela miljöer eller landskap (sid 14).

Den här studien kan användas som ett hjälpmedel för landskapsarkitekter och andra inte bara om de ska ta fram ett kulturmiljöprogram utan även om de arbetar med kulturmiljöfrågor mer generellt. De som arbetar med landskapet kommer ofta i kontakt med någon form av kulturmiljö eller kulturhistoriskt värde. Studien bidrar till ett sätt att se på landskapets som ett sammanhängande system där alla delar hänger ihop.

NYA FRÅGESTÄLLNINGAR

Ett förslag som kan vara intressant är om det finns en möjlighet att skapa ett program där både kulturmiljöer och naturmiljöer ingår. Anledningen till att det kan vara intressant är att landskapet då betraktas ur ett helhetsperspektiv där naturliga och mänskliga processer inte skiljs åt utan studeras tillsammans. Det kan göra det lättare att få ett helhetsgrepp på landskapet och få människor ifrån de olika professionerna att samarbeta med varandra. Ett samarbete som kan leda fram till nya insikter. Landskapet är ett sammanhängande system. När det här systemet delas upp i mindre delar finns det en risk att värden som finns i helheten förloras.

KÄLLFÖRTECKNING

Backlund, Ann-Charlotte. (1998). *Kommunala kulturmiljöprogramms betydelse för bevarande av kulturvärden: kulturmiljöövervakning/fallstudie*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Berg, Svante. (red.) (2005). *Vallentuna: ung ord i gammal bygd*. Vallentuna: Vallentuna hembygdsförening.

Berglund, Ulla et al. (2011). *Om landskap och landskapsanalys för väg och järnväg*. Uppsala, Institutionen för stad och land. Sveriges lantbruksuniversitet.

Carlie, Lennart et al. (2003). *Europeiska landskap*. Halmstad: Landsantikvarien, Hallands läns museer.

Erstaviks godsförvaltning. (2005). *Erstavik – ett fideikommiss*. (elektronisk) Tillgänglig: ><http://www.erstavik.se/?id=2&subid=2>< (2011-06-28).

Europarådet. (2000a). *Europeisk landskapskonvention*. (elektronisk) Tillgänglig: ><http://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape/VersionsConvention/swedish.pdf>< (2011-06-21)

Europarådet. (2000b). *European Landscape convention, Explanatory report*. (elektronisk) Tillgänglig: > <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Reports/Html/176.htm>< (2011-12-19).

Geijerstam, Jan Af. (1998). *Miljön som minne*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Lindwall, Bo. (2008). *Södertälje i förvandling*. Mariehamn: Skogsjömedia.

Länsstyrelsen Uppsala län. (u.å.). *Landskapsbildskydd*. (elektronisk) Tillgänglig: ><http://www.lansstyrelsen.se/uppsala/Sv/djur-och-natur/skyddad-natur/landskapsbildsskydd/Pages/default.aspx>< (2011-11-09).

Nacka kommun. (2010a). *Kulturmiljöprogram Nacka kommun*. (elektronisk) Tillgänglig: >http://www.nacka.se/web/bo_bygga/planering/oversiktlig/kulturmiljo/Documents/kulturmiljoprogam_samrad.pdf< (2011-10-03).

Nacka kommun. (2010b). *Nacka välkomnar sin 90 000:e invånare!* (elektronisk) Tillgänglig: >http://www.nacka.se/web/naringsliv_arbete/Nyheter/Sidor/90000_invanare.aspx?media=print< (2011-10-24).

Nacka kommun. (2011). *Nytt kulturmiljöprogram*. (elektronisk) Tillgänglig:
>http://www.nacka.se/web/bo_bygga/planering/oversiktlig/kulturmiljo/Sidor/default.aspx< (2011-05-20).

Nilsson, Sven. (2003). *Kulturens nya vägar*. Malmö: Polyvalent.

Riksantikvarieämbetet. (2005). *Kulturarv ger livskraft: Hållbar utveckling ur humanistiskt och historiskt perspektiv: Fördjupas omvärldsanalys för kulturmiljöområdet*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Riksantikvarieämbetet. (2007). *Hur mår kulturmiljön?* Stockholm: Riksantikvarieämbetet.

Riksantikvarieämbetet. (2008). *Förslag till genomförande av den europeiska landskapskonventionen i Sverige, slutredovisning av regeringsuppdrag*. (elektronisk) Tillgänglig: >http://www.raa.se/publicerat/rapp2008_1.pdf< (2011-12-19).

Riksantikvarieämbetet. (2010). *Kulturarv*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv.html>< (2011-06-21).

Riksantikvarieämbetet. (2011a). *Europeiska landskapskonventionen*. (elektronisk) Tillgänglig:
>http://www.raa.se/cms/extern/eu_internationellt/europaradet/inget_namn.html< (2011-11-07).

Riksantikvarieämbetet. (2011b). *Riksintressen för kulturmiljövården*. (elektronisk) Tillgänglig:><http://www.raa.se/cms/extern/kulturarv/landskap/riksintressen.html>< (2011-11-03).

Rättsnätet. (2010) *Plan-och bygglag (2010:900)*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/20100900.htm>< (2011-11-09).

Rättsnätet. (1998) *Lag (1998:811) om införande av miljöbalken*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19980811.HTM><(2011-11-09).

Rättsnätet. (1988) *Lag (1988:950) om kulturminnen m.m.* (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19880950.htm>< (2011-11-03).

Rättsnätet. (1998) *Miljöbalk (1998:808)*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19980808.HTM>< (2011-11-04).

Schultz, Ulla von. (red.) (1998). *Sveriges kulturarv - Att förvalta det förflutna*. Stockholm: Svenska institutet.

Sillén, Gunnar. (1997). *Vad vi ville med livet: en bok om Nacka när tiden blev ny*. Nacka: Nacka kommun.

Svenska kommunförbundet. (1999). *Kontinuitet och förnyelse: kulturmiljöarbetet i kommunerna*. Stockholm: Svenska kommunförbundet.

Söderköpings kommun, (2009). *Kulturarvsprogram för Söderköpings kommun 2009-2011*. (elektronisk) Tillgänglig:
>http://www.soderkoping.se/Documents/Fritid%20och%20kultur/Kultur/kulturarvsprogram2_web.pdf< (2011-10-16).

Södertälje kommun. (2010). *Kulturmiljöprogram för Södertälje kommun*. (elektronisk) Tillgänglig: >http://www.sodertalje.se/Stad-miljo--boende/Bo--Bygga_/Kulturmiljo/< (2011-06-21).

Södertälje turistbyrå. (2010). *Södertälje i siffror*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.sodertalje.nu/website1/1.0.1.0/15/1/>< (2012-03-05).

Tollin, Clas. (2004). *Historien i landskapet – om metoder att beskriva agrarlandskapet och dess komponenter*. Uppsala: SLU?

Vallentuna kommun. (2010a). *Kulturmiljöprogram för Vallentuna kommun*. (elektronisk) Tillgänglig:
>http://www.vallentuna.se/dok/publikationer/kulturmiljwebb/kmpwebbversion2/KMP_webbversion2011.pdf< (2011-10-03).

Vallentuna kommun. (2010b). *Hurra! Nu är vi 30 000*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.vallentuna.se/invanare/2010/Hurra-Nu-ar-vi-30-000/>< (2011-10-19).

Vallentuna kommun. (2011a). *Vallentunas kulturmiljöwebb*. (elektronisk) Tillgänglig:
><http://www.vallentuna.se/kulturmiljowebben/>< (2011-10-05).

Vallentuna kommun. (2011b). *Vallentuna kommun växer snabbast*. (elektronisk) Tillgänglig: ><http://www.vallentuna.se/sv/invanare/Nyhetslista/Vallentuna-kommun-vaxer-snabbast/>< (2011-05-04).

Vallentuna kommun. (2011c). *Markim-Orkesta*. (elektronisk) Tillgänglig: >
<http://www.vallentuna.se/sv/besokare/Kultur-och-historia/Angarnsjoangen4/>< (2011-12-23).